

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Дипломатична боротьба щодо обмеження озброєнь та трансформація системи європейської безпеки у 1985–1991 рр.»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

групи ІС-41

Лисенко Микола Віталійович

Керівник:

кандидат історичних наук,

Ченчик Дмитро Володимирович

Рецензент:

доктор історичних наук, професор

Станчев Михайло Георгійович

Харків 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Еволюція системи глобальної безпеки: суспільно-політичні та економічні причини скорочення озброєнь	11
Розділ 2. Ключові міжнародні договори, спрямовані на обмеження та скорочення ядерних та звичайних озброєнь у 1985–1991 рр.....	37
Розділ 3. Трансформація системи міжнародних відносин та європейської безпеки в кінці 1980-х – на початку 1990х рр.....	54
Висновки.....	70
Список використаних джерел та літератури.....	72

ВСТУП

Наразі головним чинником стримування агресора вважається фактор страху, володіння країною сучасною зброєю, у тому числі і ракетно-ядерної, що змушує інших утримуватися від нападу на неї через усвідомлення втрат, неспівмірних з досягненням можливого виграшу, а відтак гарантує цій країні безпеку і захист від агресії.

У 1985–1991 рр. проблема обмеження озброєнь стала одним з ключових факторів трансформації системи європейської безпеки. У цей період відбувся ряд важливих подій, які призвели до зниження рівня військової напруженості в Європі та до створення нових структур безпеки.

У 1985 році, після приходу до влади Михайла Горбачова в СРСР, почався новий етап у переговорах про обмеження озброєнь, яка включала скорочення ядерних озброєнь, скорочення звичайних озброєнь у Європі та утворення зон без'ядерного і безракетного статусу в Європі. Основними такими угодами були: 8 грудня 1987 року, Договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty, INF Treaty)¹, 19 листопада 1990 року, Договір про звичайні збройні сили в Європі – (ДЗЗСЄ) (Treaty on Conventional Armed Forces in Europe)² та 31 липня 1991 року, Перший Договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР-США (СНО-1), (START I)³.

Актуальність дослідження. Вивчення міжнародні угод у сфері обмеження зброї, дозволяє глибше зрозуміти дипломатичні відносини цього періоду та їхній вплив на подальші події у XXI-му столітті. Попри неоднакове розуміння у керівництва різних країн поняття контролю за зброєю, такий феномен міжнародних договорів залишається важливим

¹ Treaty Between The United States Of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Elimination Of Their Intermediate-Range And Shorter-Range Missiles. INF Treaty. Official State Department site. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm> (дата звернення: 27.04.2023).

² Tim Geiger; Hermann Wentker The INF Treaty of 1987: A Reappraisal Philipp Gassert; Publisher: Vandenhoeck & Ruprecht, Year: 2020.

³ Protocol to the Treaty on the reduction and limitation of strategic offensive arms. Department of State. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/27389.pdf> (дата звернення: 29.04.2023).

елементом безпекового мислення і в наш час. Відмова від агресивної військової доктрини, скорочення військових витрат і прагнення до більш відкритих та партнерських відносин у Європі сприяли розрядці міжнародної напруженості на довгий період.

Геополітичні трансформації кінця XX ст. змусили європейські країни визначатися із системою індивідуальної та колективної безпеки. На тему переформування військово-політичних систем у Європі, написано досить багато наукових робіт, однак, багато з них мають односторонній характер, часто з пропагандистським ухилом. Всебічне вивчення проблем у сфері безпеки на європейському просторі та методів їх вирішення, є не тільки науково актуальними, але й суспільно значимим, особливо крізь призму сучасних міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є система європейської безпеки в останні роки холодної війни.

Предметом дослідження є дослідження дипломатичної боротьби між країнами НАТО та ОВД навколо проблеми обмеження різних типів озброєнь та формування нової архітектури європейської безпеки в останні роки холодної війни.

Хронологічні межі дослідження охоплюють деякі події міжнародного масштабу, що відбулися з появи атомної зброї, але основним є період з 1985 року приходу до влади в СРСР М. С. Горбачова, початок застосування в зовнішній політиці радянського керівництва концепції «нового мислення», по 1991 рік, ліквідації структур Організації Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги, розвал СРСР, тобто виходу з геостратегічного протистояння одного з гравців.

Територіальні межі роботи охоплюють в першу чергу СРСР, США, країни Європи, які приймали участь у формуванні міжнародних угод стосовно обмеження зброї.

У якості **джерельної бази** було залучено документи та матеріали офіційного походження: офіційні договори та угоди, законодавчі акти, які

можна знайти на спеціалізованих ресурсах¹, важливі публіцистичні джерела мають цифрові колекції бібліотек США та Великої Британії², наприклад міжнародні угоди, промови і дебати у бібліотеці Конгресу³ або на сайті Державного департаменту США⁴. Розглянуті офіційні заяви політичних діячів, лідерів країн: Горбачова М.С.⁵, Рональда Вілсона Рейгана⁶, Джорджа Герберта Вокера Буша. Це важливі джерела для розуміння тогочасного суспільного, політичного та економічного контексту, які включають політичні прогнози, обіцянки, оголошення важливих рішень або політичних змін, а також реакцію на події та важливі події у світі. В то же час офіційні заяви політичних діячів часто зазнавали політичного маніпулюванню, стратегічного піара або використовувались для досягнення певних політичних цілей. Тому для отримання повної та об'єктивної картини були розглянуті різні точки зору, оцінюючі їх достовірність та обґрунтованість.

Були розглянуті мемуари та спогади безпосередніх учасників подій⁷, також відеозаписи їх промов, в першу чергу насамперед учених і керівників пов'язаних безпосередньо з ракетно-ядерною тематикою, з цих даних можна підкреслити багато технічних особливостей з даної тематики.

Не менш важливими джерелами технічної інформації є дослідницькі роботи та статті, розташовані на офіційних ресурсах Росатома і Міністерства енергетики США⁸.

¹ Договори между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/underground_expl.pdf (дата звернення: 29.05.2023).

² The national archives. British military campaign and service medals. URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/atomic-weapons.htm/> (Дата звернення: 29.06.2023)

³ Library of Congress. URL: <https://catalog.loc.gov/vwebv/holdingsInfo?searchId=7062&recCount=25&recPointer=1&bibId=786535> (Дата звернення: 29.06.2023)

⁴ Official State Department site. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/isn/index.htm> (дата звернення: 27.04.2023)

⁵ Excerpts from the Address by Mikhail Gorbachev. URL: <https://soviethistory.msu.edu/1991-2/warsaw-pact-dissolves/warsaw-pact-dissolves-texts/gorbachev-speaks-to-the-un/> (Дата звернення: 29.06.2023).

⁶ Address by President Ronald Reagan to the UN General Assembly. Official State Department site. URL: <https://2009-2017.state.gov/p/io/potusunga/207353.htm> (Дата звернення: 14.05.2023)

⁷ Сахаров А.Д. Воспоминания. Нью-Йорк: издательство имени Чехова, 1990. Библиотека мемуаров Андрея Сахарова, воспоминания современников. URL: <https://www.sakharov.space/bio/glava-3-obekt-i-vodorodnaya-bomba-protiv-yadernyh-ispytaniy> (дата звернення: 29.04.2023).

⁸ United States Department of Energy. 2006. URL: <https://www.energy.gov/management/articles/fehner-and-gosling-atmospheric-nuclear-weapons-testing-1951-1963-battlefield> (дата звернення: 12.04.2023).

Також через фото та відеозаписи історичних подій пов'язаних із описуваними договорами¹, можна дослідити випробування атомних боєприпасів, носіїв ядерної зброї² та інше.

Отже, існуюча джерельна база дає можливість достатньо повно та об'єктивно дослідити розглянуту тему.

Історіографія представлена в першу чергу працями англомовних фахівців. Дослідження проблем нерозповсюдження ядерної зброї розпочалося в США одразу після першого випробування атомної бомби, коли стало зрозуміло наскільки це грізна зброя нового типу. В службових аналітичних записках науковці та військові фахівці наголошували на необхідності мати технологічну перевагу над можливими противниками. Серед авторів цього періоду слід виділити Б. Броді – особливо його роботу «Абсолютна зброя: атомна міць і світовий порядок»³, де аналізує потенційні наслідки ядерної зброї для міжнародних відносин і стверджує, що наявність ядерної зброї має перетворити війну в безглузду та неприйнятну стратегію.

Філіп Гассерт, Тім Гейгер і Герман Венткер у роботі «The INF Treaty of 1987: A Reappraisal»⁴ аналізують Договір РСМД 1987 року, з позицій часів президенства Дональд Трампа, коли він оголосив, що США розпочинають період виходу з Договору через порушення Росією протягом тривалого часу його умов, де вони роблять переоцінку з позицій тогочасної політики США. Книга розглядає переговори супердержав, досліджує реакції на них серед союзників США. Позитивним наслідком автори вважають практично 32-річну перерву в гонці озброєнь між Заходом і Росією, в області ракет малої та середньої дальності, водночас висловлюють занепокоєння почуття ризику та зростання кризи у відношеннях цих країн, поступовому сповзанню до нової

¹ Шахтная позиция Р-16У УРВ РВСН — 8К64, МО США и НАТО — SS 7 Saddler. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XX_7wQK9VTY (Дата звернення: 29.06.2023).

² Лётные испытания МБР 8К65. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=IP4TTMaAKyc&list=PLgSsb2Ido_8Ft8AmCw5uE5oMyK_4sCPIA (Дата звернення: 29.06.2023).

³ The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order / ed. by Bernard Brodie. New Haven, Connecticut: Yale Institute of International Studies, 1946.

⁴ Philipp Gassert, Tim Geiger and Hermann Wentker The INF Treaty of 1987: A Reappraisal. Philipp Gassert; Publisher: Vandenhoeck & Ruprecht, Year: 2020.

холодної війни, відсутністю публічних дебатів серед європейців, побоюванням що криза ще більше загостриться в наступні роки, якщо не буде зроблено несподіваного дипломатичного прориву.

Дуже цікавою є робота українських вчених, монографії¹ авторського колективу за редакцією Кудряченка А.І., Потехіна О.В., де концептуально окреслено сучасні політичні проблеми реалізації Договору з нерозповсюдження ядерної зброї і роль України в новій структурі міжнародної безпеки.

Також використані декілька загальних праць російськомовних авторів, які розглянули проблеми про ядерне роззброєння, ядерну безпеку та міжнародну безпеку, наприклад О. Арбатов² російський політичний діяч і дослідник, який вивчав питання стратегічного рівноваги і воєнно-політичного курсу у 80-х роках 20 століття.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі умов, тенденцій, закономірностей формування та трансформації безпекового середовища на теренах європейських країн, республік СРСР у Європі. Для досягнення мети визначено такі завдання:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми та її джерельну базу, теоретико-методологічні засади дослідження;
- розглянути суспільно-політичні, економічні передумови обмеження озброєнь у Європі;
- виявити вплив геополітичних чинників на забезпечення національної безпеки країн Європейського простору, визначити рівень стабільності безпекового середовища країн НАТО та ОВД у досліджуваній період;
- розглянути договірно-правову базу, яка забезпечувала військово-політичну стабільність на європейському континенту крізь призму геополітичних змін, які змінили суть договорів.

¹ Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX – початок XXI століть): монографія (електронне видання) /за редакцією Кудряченка А.І., Потехіна О.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019.

² Арбатов А.Г. Безопасность в ядерный век и политика Вашингтона. М: Издательство политической литературы, 1988.

Методологія дослідження включає в себе загально-наукові та спеціально-історичні методи серед яких можна виділити: історико-генетичний метод, причинно-наслідкового зв'язку (показані причинно-наслідкові зв'язки і закономірності розвитку по рокам, міжнародних договорів), метод порівняння, аналізу (порівняння позиції СРСР та США, інших європейських країн, стосовно окремих аспектів підписаних ними угод), системний метод (дослідження відносин СРСР та США, враховуючи політику інших країн), критичний метод використаний для аналізу джерел та історіографії дослідження.

Принцип історизму дозволяє розглянути дипломатичну боротьбу у 1985–1991 роках в динаміці розвитку. Другим важливим науковим принципом є принцип об'єктивності, тобто відображення подій та процесів з неупередженості позицій автора. Корисним було також звернення до окремих теорій міжнародних відносин, зокрема неореалізму розробленого Кеннетом Волтцом, який фокусується на державних інтересах та аналізі структури міжнародних відносин, що дозволило краще проаналізувати дипломатичну боротьбу.

Історичний метод синтезу – це один із методів історичного дослідження, за допомогою якого були об'єднані дані з різних джерел, для отримання більш цілісного уявлення про досліджувану тему диплома. Він допомагає зрозуміти позиції сторін (СРСР та Заходу), їхні цілі та стратегії, а також те, як вони досягли компромісів. Також за допомогою цього методу можна зрозуміти, як зміни в політичному керівництві країн впливали на їхню дипломатичну політику (наприклад прихід до влади Горбачова М.С., факти його знайомства з Маргарет Тетчер, призначення завідувачем відділу пропаганди ЦК КПРС Яковлева О.М., а Шеварднадзе Е.А. міністром закордонних справ СРСР, прихід до влади в США адміністрації Джорджа Буша – старшого та інше)¹.

¹ Яковлев А.Н. ПЕРЕСТРОЙКА: 1985–1991. Неизданное, малоизвестное, забытое. 1985–1986 годы [Док. №№ 1–11] URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023372/> (Дата звернення: 29.06.2023).

Абстрагування дозволяє виокремити ключові аспекти та процеси, які відбувалися протягом цього періоду, не занурюючись у деталі. Наприклад огляд ключових міжнародних угод та документів, не акцентуючись на другорядних чернетках та планах, які не здійснилися.

Історико-порівняльний метод – допомагає зрозуміти, як змінилися цілі, стратегії та результати переговорів, як різні країни сприймали проблему обмеження озброєнь та як вони намагалися її вирішити.

Історико-генетичний метод у роботі застосовується для виявлення закономірностей розвитку дипломатичної боротьби, включаючи аналіз впливу політичних, економічних, соціальних та інших факторів на перебіг переговорів, а також визначення основних тенденцій у розвитку дипломатичної боротьби щодо обмеження озброєнь. (як приклад – вплив записки Яковлева О.М., про насування економічній кризі і про поглиблення відставання СРСР від розвинених західних країн, на активацію з боку СРСР переговорного процесу).

Таким чином методологічною основою роботи становлять принципи об'єктивності та історизму, що базуються на основі комплексного використання джерел та наукової літератури, які дали можливість всесторонньо проаналізувати особливості внутрішньої і зовнішньої політики СРСР та Західних країн в умовах геополітичних викликів кінця ХХ ст., уникнути однобічності та спрощення.

Наукова новизна. Роботи акцентує увагу на роль Договорів в трансформації системи європейської безпеки. До цього часу проблема обмеження озброєнь розглядалася в основному як самостійний процес, який не був пов'язаний з іншими процесами, що відбувалися в Європі в той період. Робота показує, що проблема обмеження озброєнь була тісно пов'язана з такими процесами, як завершення Холодної війни, розпад СРСР та розширення НАТО. Саме в цей час починають розроблятися моделі глобальної безпеки, починаються дослідження Копенгагенської безпекової школи, яка впроваджує розгляд безпекових викликів за моделлю

сек'юритизації, що значно розширило розуміння рівнів та напрямів безпекової політики. Тому використання їх методології дозволяє уточнити деякі висновки попередніх авторів.

Також набули подальшого розвитку питання створення ефективної систем військової безпеки на європейському континенті та проблеми, крізь призму геополітичній змін та розпад біполярності в Європі, які змінили суть договорів про скорочення звичайних озброєнь.

Структура роботи Дипломна робота складається з вступу, трьох основних розділів, висновків і переліку використаних джерел і літератури.

Розділ 1. Еволюція системи глобальної безпеки: суспільно-політичні та економічні причини скорочення озброєнь.

У 1970-х роках у європейських та радянських виданнях стало популярним цитувати дослідження швейцарського статистичного центру, в якому стверджувалося, що за 5000 років людської історії лише 292 роки на Землі не було війни, а приблизно 14 500 великих і малих воєн забрали життя близько 3,66 мільярдів чоловік. У конфліктах XX століття спостерігається постійне зростання співвідношення прямих втрат серед цивільного населення до загальної кількості людських втрат.¹ З розвитком технологій війна ставала більш руйнівною, нова зброя має все більш руйнівну силу і може становити загрозу для загибелі всього людства.

На просторах Євразії та Північно-Атлантичного регіону у другій половині XX століття, вперше в історії були сформовані потужні військові групи, двох військових блоків, Північноатлантичний альянс та Організація Варшавського Договору, між якими протягом десятиліть не відбулося жодної прямої військової конфронтації. Завдяки ядерному стримуванню, дипломатії, військовому паритету, економічним і соціальним факторам, ці блоки змогли уникнути масштабного військового конфлікту протягом усього періоду Холодної війни. Хоча історично нарощування військової могутності, включаючи зброю та людські ресурси, практично завжди передувало масштабним військовим конфліктам.

Англійський військовий теоретик Едгар Дж. Кінгстон-Макклорі, вважав що такий феномен пояснювався тим, що будь-який конфлікт у Європі незабаром мав би перерости у "тотальну війну" і тоді сама війна ставала безглуздою з погляду переслідуваних цілей². Головною причиною, чому пряма війна між двома протиборчими сторонами не відбулася, вважається

¹ Лихтенштейн Е. Слово о науке. Москва: Знание, 1976. С.117

² Мир и разоружение. Проблемы идеологической борьбы / Составитель Пилдегович. Рига: Зинатне, 1988. С. 27

фактор взаємного гарантованого знищення¹, доктрини відомою під назвою «mutually assured destruction» (MAD), також відомою як "божевілля". Вона була впроваджена вченим, математиком, одним із творців теорії ігор, Джоном (Яношом) фон Нейманом. Її суть полягає в тому, що застосування зброї масового ураження однією стороною призведе до неминучого знищення обох сторін, навіть у разі раптового нападу атакована сторона мала б здатність завдати у відповідь руйнівного удару по агресору. Одним із суттєвих недоліків доктрини взаємно гарантованого знищення, було те що вона припускала лише два можливі сценарії розвитку подій, це або повна відсутність ескалації або повномасштабний удар. Тобто у противників практично не залишалося простору для маневру, будь яка напруженість могла привести або до швидкого затухання конфлікту або до масштабної катастрофи, що робило її надзвичайно ризикованою, адже будь-яка помилка або випадковість могли призвести до ядерної війни. Але виникала постійна необхідність підтримувати та вдосконалювати свій арсенал, прагнути, як мінімум до паритету за кількістю та якістю озброєнь з ворожим блоком і, як наслідок, брати участь у гонці озброєнь, вкладаючи в неї величезні кошти, тобто збільшення ризику збройного конфлікту та загрози постійного бюджетного дефіциту через фінансування військової промисловості.

З початку атомних перегонів державні діячі та політичні аналітики розуміючи обмеження та слабкі місця доктрини MAD, намагалися знайти комплексний підхід до вирішення цієї проблеми. Періодично точилася боротьба між "яструбами" та "голубами". Розроблялася стратегія першого ракетного удару, яка передбачає здатність однієї сторони в найкоротший період нейтралізувати стратегічні ядерні сили іншої таким чином, щоб удар у відповідь став нездійсненним, суперечила теорії стримування, та мала свої недоліки, бо навіть якщо перший удар буде успішним, противник може все ж таки завдати удару у відповідь, використовуючи мобільні ракетні пускові

¹ Левик Б. Історичний досвід зарубіжних країн у політичному забезпеченні національної безпеки і оборони у новітній період. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Львів : Вид-во «Львівська політехніка», 2011. № 693. С. 234–239.

установки або тактичну ядерну зброю. По суті своїй, ядерна гонка між США та Радянським Союзом стала нічим іншим, як спробою досягти такої переваги, але з'явився фактор другого удару, при створенні ядерної тріади, та систем типу "Dead Hand" – "Мертва рука", повернула політиків до теорії стримування.

В цей же час активісти багатьох неурядових громадських організацій і відомі вчені, такі як А. Ейнштейн, Б. Рассел, М. Борн, Л. Полінг, Р. Джон Хьюлетт, та інші, підкреслювали надзвичайну небезпечність застосування ядерної зброї і вимагали виключно мирного розвитку ядерних технологій¹. До атомної епохи еліти, як правило, почувалися захищеними від фізичного знищення, влада та статус забезпечували їм певний рівень безпеки. Проте з появою ядерної зброї ця безпека стала ілюзорною. Також існувала реальна загроза технічних несправностей, які могли призвести до випадкових запусків ядерних ракет. Системи раннього попередження та комунікаційні канали були потенційними джерелами помилок, а також існував ризик людської недбалості або неконтрольованих дій з боку військових чи політичних керівників, що могли мати катастрофічні наслідки.

Ядерна зброя під час випробувань показувала все більш жахливі свої можливості, це підштовхнуло світове співтовариство спробувати зупинити цю божевільну гонку. Таким чином, світові держави все ж уже почали розуміти необхідність в обмеженні атомних перегонів. Для кращого розуміння позицій сторін на середину 1980-х років та міжнародного досвіду у переговорах про контроль над озброєннями, важливо розглянути основні дипломатичні зусилля, спрямовані на стримування гонки ядерних озброєнь до 1985 року.

Так ще у 1954 року в ООН ухвалили рішення про створення Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ)², яке було спрямоване на забезпечення мирного використання атомної енергії та контроль за її

¹ Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна: збірник наукових праць / За заг. ред. д.і.н., проф. Кудряченка А.І. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016.

² "The Statute of the IAEA". URL: <https://www.iaea.org/about/statute> (дата звернення: 22.04.2023).

розповсюдженням, це була першою спробою світового рівня розгорнути атомні дослідження і розробки на мирне використання атомної енергії, а 29 липня 1957 року МАГАТЕ було створено як автономну організацію, яка звітує Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки ООН.

У 1958 році вперше США, СРСР і Велика Британія спробували ввести мораторій на випробування атомної зброї. Були створені спільні групи вчених, які розробляли вимоги, що пред'являються до обладнання станцій для здійснення контролю за припиненням ядерних випробувань. З листопада 1958 року, цей добровільний мораторій тією чи іншою мірою підтримували обидві сторони, СРСР заявляв, що утримуватиметься від випробувань у разі, якщо їх не проводитимуть "західні держави". США незважаючи на оголошене рішення про припинення мораторію і розбіжності з приводу системи контролю, так і СРСР продовжували утримуватися від проведення випробувань. Однак через інцидент із розвідувальним літаком U-2¹, проведення ядерних випробувань Францією, ці перші неміцні спроби були зірвані.

Ця перша спроба показала основні проблеми щодо методів контролю та виявлення ядерних вибухів, які давали б змогу надійно контролювати заборону на проведення атмосферних випробувань і підземних вибухів потужністю понад 5 кілотонн у тротиловому еквіваленті. Було розроблено спеціальні системи реєстрації та моніторингу, які базувалися на використанні сейсмічних, радіаційних, акустичних і інших методів виявлення ядерних вибухів. Системи дозволяли збирати дані про сейсмічні хвилі, радіаційний фон, звукові хвилі та інші параметри, які виникають під час ядерних вибухів. Ці дані потім аналізувалися для виявлення порушень заборони на проведення випробувань та встановлення відповідності обумовленим обмеженням. Також припускалося, що в низці випадків остаточна перевірка дотримання заборони на проведення випробувань може потребувати проведення інспекцій на місцях.

¹ Wise D., Ross T.. The U-2 Affair. London: The Cresset Press, 1963.

Після того, як світ зазнав справжнього потрясіння під час «Кубинської ракетної кризи» або як її називають – «Карибської кризи», у жовтні 1962 року, у світі дедалі частіше почали лунаати голоси, які закликали до обмеження гонки ядерних озброєнь і посилення ролі суспільства в ухваленні політичних рішень. Обидві сторони відчували необхідність у зменшенні ризику ядерної конфронтації та покращенні комунікації між ними. Була запроваджена пряма телефонна лінія між Вашингтоном і Москвою, відома як «червона телефонна лінія»¹ або «хот-лайн», як механізм для швидкого зв'язку між лідерами обох країн у разі кризових ситуацій. Ця лінія діяла безпосередньо між Вашингтоном та Москвою. Вона дозволяла лідерам обговорювати нагальні питання та зменшувати ризик непорозумінь і помилкових інтерпретацій, що могли призвести до конфлікту. Таким чином дозріли всі умови для підписання договору про обмеження випробування атомної зброї.

У червні 1963 року США запропонували укласти угоду про заборону проведення ядерних вибухів у трьох середовищах. Ця пропозиція була швидко прийнята СРСР. Під час переговорів, які відбулися в Москві з 15 до 25 липня 1963 року, було підготовлено текст договору. Наступного дня в телевізійному зверненні, оголосивши про угоду, Кеннеді заявив, що обмежена заборона випробувань "набагато безпечніша для Сполучених Штатів, ніж необмежена гонка ядерних озброєнь". Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космосі та під водою, «Partial Nuclear Test Ban Treaty» (РТВТ)², був підписаний 5 серпня 1963 року міністрами закордонних справ СРСР, США і Великої Британії – Андрієм Громико, Діном Раском та лордом Хоумом. Він набрав чинності 10 жовтня того ж року.

¹ Иवानян Э. А. «Горячая линия» // Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII-XX века. - Москва: Международные отношения, 2001.

² Limited or Partial Test Ban Treaty (LTBT/PTBT). Atomic Heritage Foundation. URL: <https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/history/limited-or-partial-test-ban-treaty-ltbtptbt/> (дата звернення: 29.04.2023).

Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космосі та під водою «Partial Nuclear Test Ban Treaty» (РТВТ)¹, став прогресивним кроком на шляху ядерного роззброєння, він був відкритий для підписання іншими країнами з 8 серпня 1963 року та отримав широку підтримку, впродовж двох місяців до нього приєдналися ще 107 держав, пізніше до договору приєдналися ще 24 країни, зокрема Ізраїль, Індія та Пакистан. Одним із прогресивних заходів було створення у світі без'ядерних зон - територій, на яких у договірному порядку було заборонено розміщення ядерної зброї, засобів її доставки до цілей, проведення випробувань і виробництва ядерних боєприпасів. При цьому ядерні держави брали на себе певні міжнародно-правові гарантії як щодо інших держав, так і власних територій, які входять до без'ядерних зон. Антарктида стала першою такою без'ядерною зоною, створеною у світі. Договір про Антарктику, відомий як Договір про збереження антарктичного континенту, був укладений ще 1 грудня 1959 року у Вашингтоні². Цей договір був підписаний 12 країнами, що мали наукові дослідження або територіальні претензії в Антарктиді, а також Бельгією, яка відсутній свої територіальні претензії, але виявляла науковий інтерес до регіону.

Договір Тлателолко «Treaty of Tlatelolco», офіційно Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці та Карибському басейні, який був підписаний 14 державами Латинської Америки та Карибського басейну в Тлателолко (район міста Мехіко) 14 лютого 1967 року³. Цей договір став важливим кроком для забезпечення безпеки та обмеження поширення ядерної зброї в регіоні. Його прийняття було нагальною потребою після Карибської кризи 1962 року, коли регіон став суперечливою зоною у ядерних

¹ Burr, William; Montford, Hector L. The Making of the Limited Test Ban Treaty, 1958-1963. National Security Archive. URL: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB94/> (дата звернення: 29.04.2023).

² The Antarctic Treaty 1959. British Antarctic Survey. URL: <https://www.bas.ac.uk/about/antarctica/the-antarctic-treaty/the-antarctic-treaty-1959/> (дата звернення: 29.04.2023).

³ Treaty for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America and the Caribbean. Treaty of Tlatelolco. U.S. Department of State. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/isn/4796.htm#:~:text=The%20Treaty%20for%20the%20Prohibition,their%20territories%20by%20other%20countries> (дата звернення: 29.04.2023).

перегонах. Альфонсо Гарсія Роблес, мексиканський міністр закордонних справ, зіграв ключову роль у розробці та просуванні Договору Тлателолко. Його зусилля і сприяння міжнародній співпраці на шляху до ядерного роззброєння були визнані шляхом присудження йому Нобелівської премії миру в 1982 році. Договір Тлателолко вступив в силу 22 квітня 1968 року і став успішним прикладом створення без'ядерних зон для забезпечення мирного співіснування та обмеження ядерної зброї в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну та на сьогоднішній день має 33 держави-учасниці. Відповідно до ДНЯЗ, ті країни, які не володіють ядерною зброєю, брали на себе зобов'язання не виробляти або придбавати атомні заряди, а країни, які володіють ядерною зброєю, зобов'язалися жодним чином не допомагати, та не заохочувати будь-яку країну, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або придбання ядерної зброї. У договорі дається визначення держав, що володіють ядерною зброєю, як держав, які виробили і підірвали атомну бомбу або інший пристрій з використанням ланцюгової ядерної реакції до 1 січня 1967 року.

Велику роль у дотриманні договору повинна була відігравати, МАГАТЕ¹, яке не було учасником ДНЯЗ, але, відповідно до Договору, на нього покладалася ключова відповідальність щодо проведення перевірки дотримання його положень. Так, згідно з статі ДНЯЗ, кожній країні, яка не володіє ядерною зброєю, необхідно було укласти з МАГАТЕ угоду про всеосяжні гарантії, щоб МАГАТЕ мало змогу проводити перевірки виконання державою-учасницею своїх зобов'язань, прийнятих згідно з Договором, для того, щоб не допустити переключення ядерної енергії з мирного застосування на ядерну зброю. У зв'язку з цим на МАГАТЕ було покладено конкретний обов'язок з перевірки в якості міжнародного інспекторату з гарантій, а саме перевіряти виконання зобов'язань, узятих на себе відповідно до Договору державами-учасниками, які не володіють

¹ Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX – початок XXI століть): монографія (електронне видання) /за редакцією Кудряченка А. І., Потехіна О. В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 235 с.

ядерною зброєю. У 4 статті, щодо зміцнення міжнародного співробітництва в галузі мирного використання ядерної енергії. МАГАТЕ повинна була допомагати країнам, які підписали угоду, у сферах енергетичної безпеки, здоров'я людини, продовольчої безпеки і харчових продуктів, у управлінні водними ресурсами та інших.

1969 року в Гельсінкі почалися переговори про обмеження стратегічних озброєнь. Переговори про спроби обмежити кількість балістичних ракет і пускових установок в обох країнах на момент підписання відбувалися протягом трьох років і завершилися 1972 року – оформленням договору ОСО-2 (SALT II)¹ та продовженням роботи над обмеженнями систем протиповітряної оборони.

Договір про обмеження систем протиповітряної оборони (ПРО), відомий як «Anti-Ballistic Missile Treaty» (ABM)², був укладений між СРСР та США у 1972 році. Ця угода ставила обмеження на розміри та кількість систем протиповітряної оборони, які кожна зі сторін могла мати на своїй території. 30 вересня 1971 року, державним секретарем в адміністрації Ніксона, Вільямом Пірс Роджерсом і міністром закордонних справ СРСР Громико О. А. було підписано «Угоду про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між Сполученими Штатами Америки і Союзом Радянських Соціалістичних Республік»³. Ці різні аспекти сприяли пошуку компромісу, який був відображений у Договорі про обмеження систем протиповітряної оборони (ПРО) Anti – Ballistic Missile Treaty (ABM) підписаному між США і СРСР 26 травня 1972 року.

Згідно з договором про обмеження систем протиповітряної оборони, кожна сторона зобов'язувалася залишити собі лише одну оборонну систему проти балістичних ракет (протиповітряними ракетними комплексами), яка

¹ Strategic Arms Limitation Treaty I (1972) | Nuclear Arms Control Treaties. atomicarchive.com: Exploring the History, Science, and Consequences of the Atomic Bomb. URL:

<https://www.atomicarchive.com/resources/treaties/salt-I.html> (date of access: 19.05.2024).

² Anti-Ballistic Missile Treaty, 1974. Protocol. Official State Department site. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/101888.htm> (дата звернення: 29.04.2023).

³ Agreement on Measures to Reduce the Risk of Outbreak of Nuclear War Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics - September 30, 1971

може бути розміщена на її території. Це обмеження було встановлене для того, щоб запобігти надмірному збільшенню систем протиповітряної оборони та підтримувати баланс стратегічних ядерних сил між двома країнами. Там також містилися обмеження на потужність радарних систем попередження вздовж національних кордонів. Крім того, сторони домовилися про заборону створення, випробування та передачу систем та елементів ПРО морського, повітряного та космічного базування.

Основна мета Договору ПРО полягала у запобіганні гонці зброї і встановленні деякої взаємної гарантії щодо збереження стратегічного паритету між СРСР та США. У липні 1974 року був підписаний додатковий Протокол до Договору, згідно з яким сторони домовилися обмежити розміщення систем ПРО одним районом¹. Він міг бути призначений для захисту столиці, як у районі Москви, що охоплював захист столиці СРСР. Іншим районом, який міг бути використаний для розміщення систем ПРО, була територія, де можна було розмістити стаціонарні міжконтинентальні балістичні ракети – такий варіант обрали США, розгорнувши систему на базі «Grand Forks» у Північній Дакоті, що прикривала район базування ракет «Мінітмен».

Угода протягом багатьох років забезпечувала обмеження в розвитку систем протиповітряної оборони та відігравала роль у стратегічній стабільності між двома країнами. Проте, в 2002 році США остаточно вийшли з Договору Anti-Ballistic Missile Treaty (ABM), оголосивши про свій намір розмістити систему протиракетної оборони в Європі та на Алясці. Це призвело до остаточного припинення дії договору, оскільки він передбачав участь лише двох країн, які його підписали.

Договір ОСО-2 (SALT II) встановлював обмеження на кількість ядерних носіїв і боєзарядів, а також містив заходи контролю за зброєю. Він був підписаний 18 червня 1979 року в місті Відні Генеральним секретарем

¹ Protocol To The Treaty Between The United States Of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Limitation Of Anti-Ballistic Missile Systems. Official State Department site. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/101888.htm#protocolabm> (дата звернення: 29.04.2023).

ЦК КПРС Леонідом Брежньєвим і президентом США Джиммі Картером. Цей договір був результатом тривалих переговорів між СРСР та США. Договір ОСО-2 (SALT II)¹ встановлював обмеження на кількість ядерних носіїв і боєзарядів, а також містив заходи контролю за зброєю. Однак, договір не був ратифікований Сенатом США у відповідь на радянське вторгнення до Афганістану, яке відбулося 24 грудня 1979 року. Таким чином, Договір ОСО-2 не набув чинності, як міжнародний договір. Проте, незважаючи на це виконувався обома сторонами навіть без його ратифікації.

Згідно з договором, було встановлене обмеження кількості стратегічних ядерних носіїв на рівні 2400 одиниць. До 1 січня 1981 року сторони зобов'язувалися скоротити кількість носіїв до 2150 одиниць. Зазначене обмеження включало різні типи стратегічних систем, включаючи ракети наземного і морського базування, а також важкі бомбардувальники, оснащені крилатими ракетами великої дальності. Загалом, з 1320 носіїв, оснащених головними частинами з блоками індивідуального наведення, 1200 одиниць могли бути ракетами наземного і морського базування, а решта відводилась важким бомбардувальникам. Для полегшення перевірки меж ракет з блоками індивідуального наведення сторони домовилися, що після того, як ракету було випробувано з блоками індивідуального наведення, усі ракети цього типу мають вважатися такими, навіть якщо цей тип ракет також було випробувано без блоків індивідуального наведення. Крім того, сторони домовилися, що, щойно пускова установка містить або запускає ракету з блоками індивідуального наведення, усі пускові установки цього типу вважатимуться пусковими установками таких ракет і будуть включені до обмеження в 1320 одиниць². Аналогічні правила підрахунку були прийняті для крилатих ракет і важких бомбардувальників³.

¹ Treaty Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics on the Limitation of Strategic Offensive Arms. SALT II. Official State Department site. URL: <https://2001-2009.state.gov/t/ac/trt/5195.htm> (дата звернення: 29.04.2023).

² Treaty Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics on the Limitation of Strategic Offensive Arms. SALT II. Official State Department site. URL: <https://2001-2009.state.gov/t/ac/trt/5195.htm> (дата звернення: 29.04.2023).

³ Гулин В. П. О новой концепции войны // Военная мысль, 1998. № 2. С. 4.

Також згідно з договором, заборонялося збільшувати кількість блоків на балістичних ракетах наземного базування, а кількість бойових блоків на ракетах морського базування не повинна була перевищувати 14. Щодо важких бомбардувальників, існуючих типів не повинні були оснащуватися понад 20 крилатими ракетами. З урахуванням нових бомбардувальників, середня кількість крилатих ракет, розміщених на бомбардувальнику, також не мала перевищувати 28. Була підтверджена заборона на спорудження нових шахтних пускових установок і на переобладнання шахт легких ракет в шахти важких. Це обмеження було спрямоване на обмеження розширення потенційної кількості пускових установок і збереження стану наявних пускових майданчиків.

Крім того, договір ОСО-2 встановлював заборону на створення нових ракет, які мали більшу стартову і закидувану вагу, ніж існуючі, була введена заборона на розміщення орбітальних ракет. Це означало, що сторони домовилися не розміщувати ракети здатність до виходу на орбіту. Вводилися додаткові обмеження щодо розгортання крилатих ракет морського і наземного базування. Згідно з протоколом, сторони домовилися про заборону на розгортання крилатих ракет, оснащених кількома бойовими блоками. Це обмеження було спрямоване на зменшення можливостей для розвитку та розширення крилатих ракетних систем, які можуть бути використані для доставки багатьох бойових блоків¹.

Протокол також передбачав заборону на випробування і розгортання балістичних ракет повітряного базування протягом терміну дії Протоколу. Це означало, що сторони зобов'язувалися не випробовувати нові балістичні ракети повітряного базування і не розгортати існуючі такі ракети.

Ці обмеження були встановлені з метою контролювання кількості бойових блоків на стратегічних системах та зменшення можливостей для збройної ескалації.

¹ Галака С.П. . Обмеження стратегічних озброєнь процес // Українська дипломатична енциклопедія. Київ: Знання України, 2004.

Відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння сторони обмінялися даними про кількість озброєнь у категоріях, обмежених ОСВ, і домовилися вести цю узгоджену базу даних шляхом регулярного оновлення на кожному засіданні Постійної консультативної комісії.

31 грудня 1985 р. закінчилася дія Угоди про обмеження стратегічних озброєнь, ОСО-2, хоча обидві сторони продовжували її дотримуватися, вона мала значний вплив на міжнародну архітектуру збройного контролю і роззброєння, незважаючи на новий виток протистояння у Холодній війні стала своєрідним мостом між протилежними таборами, створила позитивну основу для подальших переговорів і додала імпульсу до розмов про обмеження ядерних озброєнь.

Зниженням напруження у протистоянні двох систем та розширенням співпраці Східного та Західного блоків у різних сферах, здавалося закріпить поступальний рух у сфері безпеки, зняття ядерних загроз світові, пошуку взаєморозуміння у міжнародних відносинах. Ще у 1975 році були підписані Гельсінські угоди, які були результатом зустрічі учасників Конференції з безпеки та співробітництва в Європі. Зниженням напруження у протистоянні двох систем та розширенням співпраці Східного та Західного блоків у різних сферах, здавалося закріпить поступальний рух у сфері безпеки, зняття ядерних загроз світові, пошуку взаєморозуміння у міжнародних відносинах. У сімдесяті роки налагоджуються добрі відносини між керівництвами двох найбільших ядерних держав СРСР та США. У біполярній політичній системі, що склалася в світі, настала стратегічна рівновага. Було розпочато здійснення спільної радянської програми «Союз-Аполлон»¹, що переконувало громадськість у можливості мирного освоєння космосу.

Але у 1977 році СРСР розпочав розгортання ракет середньої дальності РСД-10 «Піонер» (SS-20) на західних кордонах. Ці ракети мали здатність

¹ Apollo-Soyuz Test Project - NASA. NASA. URL: <https://www.nasa.gov/apollo-soyuz-test-project/> (date of access: 29.05.2024)

швидко поразити військову інфраструктуру НАТО в Західній Європі, зокрема центри управління, командні пункти та порти¹.

У відповідь на це, у 1979 році на спеціальній зустрічі міністрів закордонних справ і оборони в Брюсселі 12 грудня 1979 року, НАТО ухвалило "подвійне рішення" щодо розміщення ракет «Першинг-2» в Європі до 1983 року. Ці ракети мали короткий підлітний час і надавали США здатність нанести перші удари на радянські МБР та їхні пускові установки. Розміщення цих ракет викликало обурення з боку СРСР та загострення напруженості в Європі². Цього ж дня Політбюро ухвалило рішення про введення військ до Афганістану, куди радянські війська почали вводити 24 грудня, хоча загони спецназу ГРУ були таємно розміщені ще раніше. Потрібно визнати, що не всі в радянському керівництві підтримували інтернаціональну допомогу Афганістану, голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін, перший заступник начальника Генерального штабу С. Ф. Ахромєєв, начальник Головного оперативного управління В. І. Варенніков, начальник Генерального штабу Н. В. Огарков, начальник Головного оперативного управління В. І. Варенніков, начальник Генерального штабу М. В. Огарков, начальник Генерального штабу М. В. Огарков, директор Інституту сходознавства АН СРСР Є. М. Примаков виступали категорично проти, що доволі показово, коли військові та дипломати краще за політиків розуміли наслідки втягування країни у військовий конфлікт.

Також СРСР розмістив ракети середньої дальності ОТР-23 «Ока» (відомі також як «SS-23») на території НДР та Чехословаччини. Ці ракети, зі здатністю поразити цілі на відстані до 450 км, теоретично могли атакувати всю територію Федеративної Республіки Німеччина, зокрема місця дислокації ракет «Першинг», що створювало загрозу превентивного удару, який би унеможливив відповідь з боку НАТО. Також СРСР розташовував

¹ Иवानян Э. А. «Горячая линия» // Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII—XX века. Москва: Международные отношения, 2001. 692 с.

² Special Meeting of Foreign and Defence Ministers Brussels. NATO On-line library. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c791212a.htm> (дата звернення: 29.04.2023).

свої атомні підводні човни все ближче до узбережжя США. Таким чином закінчується 2 період розрядки в Холодній війні і починається черговий 3 етап конфронтації, з якої країни починають поступово виходити з 1985 року. Таким чином закінчується 2 періоди розриву в Холодній війні і починається черговий 3 етап конфронтації, який досягне епогею у 1983 році. Як символи цього відображення подій, це інциденти з рейсом Korean Air 007 1 вересня 1983 року та помилкове спрацювання системи попередження про ракетний напад "Око" 26 вересня 1983 року, коли тільки завдяки витримці та розумним діям червоного підполковника Станіслава Петрова не почалася атомна війна. Із цього етапу конфронтації країни починають поступово виходити лише починаючи з 1985 року.

Хоча Радянський Союз досяг приблизного стратегічного паритету зі Сполученими Штатами, у економіці наростали структурні проблеми, йшло постійне зростання дефіциту держбюджету з 5,9 млрд. рублів у 1982 році до 45,5 млрд. рублів у 1985 році, а зростання державного боргу з 1970 по 1985 рік становило 13 разів. Військово-промисловий комплекс поглинав до 45% бюджетних коштів. Золотовалютні резерви у 1985 році становили 19 млрд. доларів, що становило близько 2% світових резервів, менше, ніж зовнішня заборгованість, але вже стало загрожувати економічній діяльності у разі зменшення валютних потоків. В той же час стверджувалося, що на частку економіки СРСР припадало близько 20% світового промислового виробництва, надані цифри свідчать, що рівень фінансування виробництва був значно нижчим, ніж у західних країнах, особливо постійно відчувався дефіцит валютних коштів. Радянський Союз також не міг похвалитися гідним рівнем розвитку обчислювальної техніки. У 1985 році в СРСР використовувалося лише кілька десятків тисяч ЕОМ, тоді як у США було задіяно не менше 1,5 млн. великих промислових комп'ютерів, та ще понад 17 млн. персональних комп'ютерів¹.

¹ Мифы перестройки и мифы о перестройке // Социологические исследования. Москва, 2006. № 1. С. 31-36.

Зв'язок між радянською армією та економікою був двостороннім, тягар найбільшої у світі військової машини поступово ставав невідомою вагою на плечі не наймогутнішої промисловості. Механізмом військового провадження в СРСР керувала Рада оборони, очолювана Генеральними секретарем ЦК КПРС. Партія визначала пріоритети у державному плануванні військового комплексу, а один із секретарів ЦК керував оборонною промисловістю. Урядове керівництво військово-промисловим комплексом здійснювала Рада Міністрів СРСР, яка працювала через Військово-промислову комісію при Раді Міністрів. Наприклад міністерство середнього машинобудування відповідало за виготовлення ядерної зброї, міністерство загального машинобудування за міжконтинентальні балістичні та крилаті ракети, міністерство машинобудування за боєприпаси та вибухові речовини, міністерство оборонної промисловості за виготовлення озброєння для сухопутних військ, зенітно-ракетних комплексів, міністерство суднобудівної промисловості за військові кораблі та підводні човни, озброєння для них, міністерство авіаційної промисловості за літаки, вертольоти, керовані ракети та інше. Система військового провадження в СРСР була досить високоефективною завдяки централізованому керівництву з боку партійних та урядових органів, так у 1988 році з конвеєрів військових заводів СРСР зійшли: 3500 танків, 5000 бронемашин, 2000 артилерійських гармат, 800 бойових літаків, 9 підводних човнів, 250 балістичних ракет. Для порівняння: всі країни НАТО виробили 925 танків, 1950 бронемашин, 275 гармат, 772 бойові літаки, 29 балістичних ракет¹. Спроможність країни випускати більше бойових систем, ніж противник, є значною перевагою під час війни, але вимагає великих витрат матеріалів, енергії та робочої сили, виникало питання, чи потрібні такі темпи у мирний час, коли це лягало важким тягарем на економіку країни, обмежуючи можливості фінансування інших важливих сфер, таких як освіта, охорона здоров'я, інфраструктура та соціальні програми. Поступово у радянському уряді приходили до висновку,

¹ Дроговоз И. Г. Танковый меч страны Советов. / Под ред. А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2001. 478 с.

розуміючи економічні проблеми, що необхідно скоротити витрати на оборону, почали наростати розбіжності між військовим і політичним керівництвом. Для придушення невдоволення військових Політбюро використало інцидент із знаменитою посадкою німецького пілота Матіаса Руста на Червоній площі у 1987 році, після якого було замінено майже все керівництво міністерства оборони.

В той же час політика адміністрації президента Р. Рейгана набула жорстко антикомуністичного характеру, що відповідає світогляду та політичним поглядам президента, зробила ставку на досягнення військової переваги, на силу, як головний засіб досягнення своїх цілей на світовій арені. Радянська пропаганда звинувачувала Вашингтон, що у питаннях обмеження ядерних озброєнь був дезорганізований процес обмеження і скорочення озброєнь, були зірвані переговори щодо стратегічних озброєнь у Європі, США блокують досягнення угод на Конференції з роззброєння в Женеві, заганяють у безвихідь віденські переговори¹.

Якщо розглядати документи, що знаходяться у відкритому доступі, які стосуються Міжнародних відносин Сполучених Штатів з Радянським Союзом, першого періоду президентства Р. Рейгана 1981 - 1985 років, і порівняти їх з документами інших періодів, можна помітити зростання в них недовіри до партнерів, скептицизму щодо домовленостей, критику вже підписаних угод. Здається, що переконаність президента в тому, що СРСР швидше буде розгромлений, ніж з ним вдасться домовитись, передається апарату. Наприклад у меморандумі Річарда Пайпса політолога, який був членом Комітету з безпеки і входив до складу Ради з питань зовнішніх відносин (Memorandum From Richard Pipes of the National Security Council Staff to the Director of the Arms Control and Disarmament Agency)² виражається скепсис щодо переговорів з росіянами, піддається критиці ефективність

¹ Откуда исходит угроза миру. Москва: Военное издательство, 1984.

URL: <https://esociety.ru/poznavatelnoe/otkuda-ishodit-ugroza-miru/> (дата звернення: 29.04.2024).

² Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume XI, START URL:

<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v11> (Дата звернення: 29.04.2023)

контролю над озброєннями і навіть сам договір ОСО-2 (SALT II) вважається невідгідним для США. Аналізуючи директиви, особисті записки, заступників державного секретаря, меморандуми з апарату Ради національної безпеки, телеграми Державного департаменту до посольства в Радянському Союзі та інші документи можна зазначити, що незважаючи на критичні зауваження та постійні звинувачення радянської сторони, обмін думками продовжувався, йшлося опрацювання планів про можливі майбутні домовленості, підготовка до відновлення переговорів з конкретних питань обмеження озброєнь продовжувалася протягом усіх років правління адміністрації Р. Рейгана.

Так у травні 1984 року, незважаючи на впровадження політики санкцій, все ж таки було пролонговано на наступні 10 років американсько - радянську угоду про економічну, промислову і технічну співпрацю, а також запрацювала двостороння робоча група для обміну інформацією та прогнозування економічних тенденцій. А директива з національної безпеки No155 (NSDD-155)¹ навіть передбачала можливе пом'якшення торговельних обмежень з СРСР.

Але відкрито адміністрації Білого дому продовжувала войовничу риторику, 8 березня 1983 року президент США назвав СРСР перед Національною асоціацією євангелістів «імперією зла». Він як актор чудово володів увагою аудиторії та за допомогою таких виразів посилював свій вплив на уми аудиторії. Тож побожні американці сприймали цю фразу як асоціацію на Римську імперію періоду гонінь на християн, євреї - як натяк на нацистську Німеччину, а молодь побачила у виразі Галактичну імперію з надпопулярних на той час фільмів Джорджа Лукаса «Зоряні війни». Як продовження, 23 березня 1983 року в США було оголошено про початок робіт над довгостроковою програмою науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт під назвою – Стратегічна оборонна ініціатива COI, SDI Defense Initiative, також відома як «Зоряні війни», основу такої системи

¹ National Security Decision Directive (NSDD) 155. US – Soviet Economic and Commercial Relations. Washington, January 4, 1985. 2 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-155.pdf>. (дата звернення: 29.04.2023).

повинні були становити різні види променевої зброї, протиракти із звичайними або ядерними боеголовками, електромагнітні гармати, реактивні системи залпового вогню. За рахунок масованого розгортання цих засобів космічного, повітряного та наземного базування передбачалося забезпечити, за оцінкою пентагонівських стратегів, «абсолютну» поразку балістичних ракет противника. За спогадами представника міністерства закордонних справ Геннадій Герасимова – СОІ стала прикладом дуже успішного шантажу радянського керівництва¹.

Піком такої напруженості стала заява, зроблена президентом США Рональдом Рейганом 11 серпня 1984 року у своєму радіозверненні до американців, де він оголосив про початок війни з СРСР і про те, що ядерне бомбардування почнеться через 5 хвилин². Як виявилось, це був своєрідний жарт, який, втім, не оцінила не світова громадськість, не уряд СРСР.

У 1985 році збройні сили США мали оперативну організацію, яка включала в себе шість об'єднаних та три спеціальних командування. У стратегічних наступальних силах США на 1985 рік налічувалося 2315 носіїв ядерної зброї: 1042 пускові установки МБР, 656 пускових установок балістичних ракет на 39 атомних ракетних підводних човнах та 617 бомбардувальників³.

Сухопутні війська мали близько 200 пускових установок балістичних ракет, 14000 танків, 19000 бойових машин піхоти і бронетранспортерів, більше 16500 знарядь польової артилерії та мінометів, до 17000 пускових установок ПТУР, 9400 літаків та гелікоптерів армійської авіації.

ВМС США налічували 856 кораблів і судів із них 438 кораблів основних класів, у тому числі 95 багатоцільових атомних підводних човнів, 19 багатоцільових авіаносців понад 5000 літаків та гелікоптерів.

¹ Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX – початок XXI століть): монографія (електронне видання) /за редакцією Кудряченка А. І., Потехіна О. В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 235 с.

² NBC News. Reagan's Joke Lead To Red Alert | Flashback | NBC News, 2014. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CFCABnWlN8E> (дата звернення: 20.05.2024).

³ Откуда исходит угроза миру. Москва: Военное издательство, 1984. URL: <https://esociety.ru/poznavatelnoe/otkuda-ishodit-ugroza-miru/> (дата звернення: 29.04.2024).

Наголошена Р. Рейганом стратегічна програма містила установки на подальше нарощування стратегічного ядерного потенціалу. Вона передбачала створення та розгортання нових систем зброї., переоснащення 300 МБР «Мінітмен-3» на нові головні частини Mk12A з трьома боеголовками, кожна потужністю 350 кт, оснащення 12 ПЛАРБ системи "Посейдон" ракетами "Трайидент-1", переобладнання під стратегічні крилаті ракети АЛСМ-В бомбардувальників В-52G, після чого кожен літак може нести 12, або навіть 20 таких ракет, оснащення ВМС США атомними ракетними підводними човнами типу «Огайо», передбачалося розгортання міжконтинентальних балістичних ракет МХ.

Ще одним інструментом тиску на СРСР, який дістався адміністрації Р. Рейгана у спадок від президента Дж. Картера стала політка санкцій.¹ Ініційовані Вашингтоном і підтримані його союзниками санкції мали значний негативний вплив на радянську економіку, яка багато в чому залежала від західних технологій, особливо в таких галузях, як машинобудування, електроніка та хімічна промисловість. Західне обладнання було унікальним, і його не можна було замінити відповідними аналогами з інших країн. СРСР не міг самостійно виробляти деякі критичні компоненти, такі як труби великого діаметру для магістральних трубопроводів, що робило його ще більш залежним від імпорту. На додачу Радянський Союз залежав від західних ринків збуту енергоносіїв і джерел твердої валюти. За даними радянських економістів, закупівлі західного, обладнання протягом другої половини 1970-х та першої половини 1980-х років дозволили СРСР значно розширити виробничі потужності в багатьох галузях промисловості: газовій, хімічній, нафтохімічній, металургійній, лісній, целюлозо-паперовій, вугільній та інших. Так, у хімічній промисловості за рахунок західного технологічного обладнання потужності з виробництва аміаку зросли на 54,8%, карбаміду –

¹ Ковальков Олександр Санкції США проти СРСР у зв'язку із радянською агресією в Афганістані (1980 – 1988 pp.) American History and Politics. URL: <https://drive.google.com/file/d/1dF1wwya76qRdPyHUH4BaGYHJ9IHxI4-f/view> (дата звернення: 10.05.2024)

на 79,2%, поліетилену – на 54%¹. Тож унаслідок запровадження санкцій технологічне відставання СРСР від Заходу лише посилювалося.

Темпи зростання військового бюджету США становили щорічно в середньому 17%. Збільшились витрати на військово-космічні програми у 1983 році – 8,5 млрд. дол., у 1984 році 9,3 млрд. дол. і у 1985 році – досягли відповідно 12,9 млрд. дол. На 1984 фінансовий рік бюджетні асигнування на військові цілі затверджено у розмірі 265,3 млрд. дол., або майже у півтора рази більше, ніж у 1981 році, на 1985 фінансовий рік – становив вже 313,4 млрд. дол.²

Серйозна рецесія в США на початку першої половини 1980-х років призвела до того, що рівень безробіття в країні досяг майже 11 відсотків, що стало найвищим показником з часів Великої депресії. Банкрутства та втрати права викупу ферм досягли рекордного рівня. Торговий дефіцит країни збільшився з 25 мільярдів доларів у 1980 році до 111 мільярдів доларів у 1984 році. Крім того, величезне зростання військових витрат у поєднанні з недостатнім скороченням інших програм призвело до величезного бюджетного дефіциту, найбільшого в історії країни; до кінця другого терміну Рейгана дефіцит призведе до потроєння державного боргу, перевищивши 2,5 трильйона доларів³. Таким чином гонка озброєнь також лягла важкою ношею на фінансову систему США, крім того курс економічної політики взятої адміністрацією президента та названої на честь нього «рейгономікою», передбачав різке зниження податкових зборів, що знижувало доходи бюджету, втім американська економіка компенсувала нестачу позиками, радянська ж була практично позбавлена такої можливості. Але показово, що наприклад економічні чинники, такі як падіння ціни на зерно, та невдоволення фермерів примусило США навіть зняти зернове ембарго з

¹ Батурин Т. Ф. Торгово-економическое сотрудничество между СССР и США. США. Экономика. Политика. Идеология. 1986. №9. С. 26–32.

² Defense Resources: Review of Major Issues for Fiscal Years 1982-1986. CBO Study URL: https://www.cbo.gov/sites/default/files/97th-congress-1981-1982/reports/doc01-entire_0.pdf (дата звернення: 10.05.2024)

³ Britannica, Ronald Reagan president of United States URL: <https://www.britannica.com/biography/Ronald-Reagan/Presidency> (дата звернення: 10.05.2024)

СРСР, незважаючи на тривалі дискусії щодо санкцій і побоювання, що союзники не зрозуміють такого відступу¹.

Гонка озброєнь мала негативний вплив на всі країни, незалежно від своїх соціальних систем, географічного положення, розмірів території та рівня економічного розвитку. Таким чином можна дійти висновку, що радянським і американським елітам було вигідним повернення до політики розрядки, будь-які спроби загострення міжнародної обстановки вимагали додаткових витрат. Звичайно, радянській стороні, яка після введення санкцій була відрізана від західних технологій та кредитів, які були необхідні для модернізації економіки, де поступово виявлялися ознаки серйозної системної кризи, була більш зацікавлена у покращенні відносин із Заходом. Тому до 1985 року у радянському керівництві перемогла компромісна лінія.

Цікаво що вже на другий день після вступу на посаду генерального секретаря ЦК КПРС 12 березня 1985 року, М. С. Горбачов попросив О. М. Яковлєв, якого вважав одним із найближчих соратників і навіть другом, підготувати доповідну записку про можливу зустріч з президентом США Р. Рейганом та надати свої висновки та рекомендації. У записці Яковлєв зазначив, що зустріч із Рейганом — у національних інтересах СРСР. Він вважав, що Рейган наполегливо прагне опанувати ініціативу у справах, створити уявлення про Америку як країну, цілеспрямовано виступає за поліпшення відносин із Радянським Союзом і оздоровлення світового політичного клімату. Тому не слід створювати враження, що тільки Рейган натискає на кнопки світових подій². Водночас попереджав, що якихось несподіваних змін в американській політиці принципового характеру очікувати важко. І справа не лише в антикомуністичному догматизмі Рейгана; жорсткий курс США диктується характером перехідного періоду

¹ Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume XI, START
URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v11> (Дата звернення: 29.04.2023)

² Записка А.Н. Яковлева М.С. Горбачеву о встрече на высшем уровне с президентом США Р. Рейганом Фонд Александра Яковлева. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023290> (дата звернення: 10.05.2024)

США від абсолютного панування в капіталістичному світі до домінуючого партнерства, а потім і відносної рівності.

Горбачов послухався поради і 19 листопада 1985 року на саміті в Женеві з ядерного роззброєння відбулася перша зустріч його зустріч з Рональдом Рейганом. Втім, після закінчення переговорів генсек ЦК КПРС назвав американського президента «динозавром», а той охрестив його «твердолобим більшовиком». Проте співрозмовники встановили особистий контакт, та обговорили перспективи скорочення ядерних озброєнь. Обидва виходили з наявності глибоких розбіжностей між СРСР і США, але водночас сподівалися, що їм вдасться в Женеві дати якийсь «свіжий старт» відносин між їхніми країнами та урядами. Після закінчення першого раунду переговорів Рейган вручив Горбачову документ, у якому викладалися основні пункти можливої домовленості щодо контролю над озброєннями пропонувалося 50% скорочення стратегічних наступальних сил та проміжну угоду щодо скорочення ядерних ракет середньої дальності в Європі. Але все ж таки офіційним підсумком зустрічі стала мало до чого зобов'язуюча «Декларація про неприпустимість ядерної війни»¹. Як згадував пізніше сам Михайло Сергійович, у пропозиціях американської сторони було багато того, що так чи інакше обговорювалося сторонами раніше, але узгоджених рішень не вдалося досягти, оскільки багато умов були неприйнятними для СРСР, перш за все прийняття пакету дозволило б США продовжувати здійснення програми СОІ, дискусія показала, що співрозмовники ходять по колу. Вже 27 листопада 1985 року Горбачов виступив на сесії Верховної Ради СРСР із доповіддю про візит до Женеві. Там він констатував, що між країнами залишаються великі принципові розбіжності, але підсумки зустрічі створюють можливості для переходу від стану небезпечної конфронтації до конструктивних пошуків шляхів нормалізації відносин.

¹ Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Международный фонд социально-экономических исследований имени М. С. Горбачева. URL: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy2/page_2/

Пізніше М. С. Горбачов підтвердив, що зустріч у Женеві не стала продуктивною. Підтверджуючи на словах свою готовність до серйозних переговорів та роззброєння, американці насправді відновили відвертий їх саботаж. І водночас приймали нові програми нарощування озброєнь. Висунута на з'їзді КПРС концепція "нового мислення"¹, яка повинна була викликати великий інтерес у світової громадськості, не справила жодної реакції з боку західних урядів. Антикомуністичну риторику знову очолив Рейган, відновивши свої прокляття на «імперію зла». Навіть Чорнобильська трагедія була використана як нібито свідчення того, що СРСР, як і раніше, не має наміру «відкритися», та не заслуговує на довіру.

У 1986 році незважаючи на відсутність прогресу у перемовинах О. М. Яковлев рекомендував М. С. Горбачову продовжити односторонній мораторій на ядерні вибухи на один рік. Він вважав, що це дозволить Радянському Союзу зберегти політичну та дипломатичну ініціативу в питанні ядерного роззброєння та висуває наступні аргументи на користь продовження мораторію: що односторонній мораторій СРСР стає потужним інструментом тиску на США, стимулюючи антиядерні настрої в американському суспільстві та змушуючи адміністрацію Рейгана йти на переговори, зміцнить позиції СРСР серед країн неприєднання, аргументовано доводив, що існуючий стратегічний паритет не буде суттєво порушений ядерними випробуваннями, які могли б провести США протягом року і за потреби СРСР може швидко наверстати упущені за час мораторію випробування².

Все ж таки компромісна позиція радянського керівництва отримала відповідь, влітку 1986 року, було отримано листа від Р. Рейгана де він погодився на зустріч і обрав для неї Рейк'явік, на 11-12 жовтня. На засіданні Політбюро 8 жовтня Горбачов виклав свою думку, що радянське керівництво

¹ Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира. Москва: Политиздат, 1987. 217 с.

² Яковлев А.Н. Перестройка: 1985–1991. Неизданное, малоизвестное, забытое. 1985–1986 годы [Док. №№ 1–11] URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023372> (Дата звернення: 29.06.2023).

має піти на цю зустріч зі сміливими, але цілком реалістичними пропозиціями. Якщо вони будуть прийняті, це означитиме, що справді починається процес роззброєння та нормалізації світової ситуації. Якщо їх відхиляють, Москва це оприлюднить та викриє політику адміністрації. Зустріч не виключала і провалу.

Радянська делегація приїхала із пропозиціями скоротити всі частини ядерної тріади на 50 відсотків. По стратегічним ракетам наземного базування СРСР вперше йшов такий крок, адже вони були найпотужнішою стратегічною зброєю радянської армії, в якій «потенційний противник» бачив головну для себе загрозу. Але радянське керівництво готове було на це піти, щоб зрушити з мертвої точки «захарашений» десятиліттями безплідних переговорів процес роззброєння. У президента Р. Рейгана спочатку виявилася реакція, близька до розгубленості, хоча він почув те, чого США завжди домагалися радикального скорочення МБР. Але оскільки це подавалося у зв'язку з іншими компонентами, мабуть, виникла підозра, що США хочуть загнати у пастку. Американська делегація загалом була явно не готова до такого повороту. Доводилося часто робити перерви для обміну думками між своїми. Друга радянська пропозиція передбачала кардинальне скорочення ракет середньої дальності, відмовляючись від його ув'язування з ядерним потенціалом Англії та Франції та запропонували повернутися до американського варіанту – знищити всі ракети цього класу в Європі. Відбувся феномен, американці в Рейк'явіку не погодилися зі своїм варіантом, Рейган був не готовий відмовитися від програми СОІ та не вірив у щирість намірів радянської сторони. Так після саміту він писав прем'єр-міністру Великобританії Маргарет Тетчер: «Російські не хочуть воювати, вони хочуть здобути перемогу, погрожуючи ядерною зброєю»¹ Оскільки під час зустрічі не було досягнуто жодних домовленостей, у світі це призвело до неоднозначних оцінок його результатів. С одного боку відкритий діалог про

¹ Britannica, Ronald Reagan president of United States URL: <https://www.britannica.com/biography/Ronald-Reagan/Presidency> (дата звернення: 10.05.2024)

ядерні озброєння та інші ключові питання світової безпеки розглядається як позитивний знак, що демонструє готовність обох сторін до співпраці, а сам факт проведення зустрічі свідчив про прагнення до розрядки напруги та пошуку спільних рішень. С іншого відсутність офіційних угод щодо скорочення ядерних озброєнь розчарувала багатьох, хто очікував значного прогресу в цій сфері. На фінальній прес-конференції 12 жовтня 1986 року Михайло Сергійович Горбачов, незважаючи на обурення висловив сподівання, що саміт у Рейк'явіку стане "початком нового етапу" у радянсько-американських відносинах. У той час як Державний секретар Дж. Шульц, який також брав участь у зустрічах, оголосив саміт провальним, проте незабаром зіткнувшись із негативними реакціями світової спільноти і навіть частини еліт США змінив свою риторику.

14 квітня 1987 року прибувши до Москви Джордж Шульц привіз пропозиції щодо ракет середньої дальності, продовження переговорів СНО¹. Ця зустріч стала першим кроком на шляху до підписання Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (ДРСМД). Горбачов же вважав, що в адміністрації США, та й на Заході поки ще не було розуміння значущості моменту, необхідності кардинальних змін і тому там не змогли належним чином оцінити ініціативи, що виходять від радянського керівництва. Досягнення попередніх домовленостей під час візиту Джорджа Шульца в Москву у заклало основу для підписання Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності у Вашингтоні наприкінці 1987 року. Вони були критично важливими, оскільки визначили рамки та конкретні заходи, які мали бути включені до майбутнього договору.

Таким чином поява ракетно-атомного озброєння поступово змінювала ставлення до системи глобальної безпеки, економічні причини, труднощі спричинені величезними витратами на перегони озброєнь, громадський тиск, боротьба за вплив на позиції нейтральних країн зацікавлених у деескалації,

¹ Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume XI, START
URL:<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v11> (Дата звернення: 29.04.2023)

все ж таки змушувала політичні еліти обох наддержав йти на поступки один одному, обговорювати нові обмеження, які не дозволили світу скотитися в катастрофу. Але спроби керівництва країн перейти з режиму протистояння в режим змагання, в яких є певні правила стикалися з труднощами політичного характеру і знову поверталися до різкої ескалації. Глибокі ідеологічні розбіжності між двома блоками ускладнювали процес переговорів. Холодна війна була не лише політичним та військовим протистоянням, а й зіткненням двох різних ідеологій – капіталізму та соціалізму. Однак можна зробити висновок, що незважаючи на всі труднощі, діалог між сторонами, ніколи не припинявся, навіть у найгостріші фази протистояння йшов постійний обмін інформацією, у спробі знайти політичне вирішення проблем не доводячи їх до катастрофи.

Розглядаючи початковий період спроб запустити переговорний процес щодо скорочення стратегічних озброєнь, з боку радянського керівництва у 1985–1987 роках, неважко помітити, що вони викликали підозру і настороженість в адміністрації Р. Рейгана, проте наполегливість М. С. Горбачова, тиск частини американських еліт, міжнародна думка підштовхнуло все ж таки Вашингтон розпочати процес переговорів, а потім перейти і до практичних дій щодо реалізації політики деескалації.

Розділ 2. Ключові міжнародні договори, спрямовані на обмеження та скорочення ядерних та звичайних озброєнь у 1985 – 1991 рр.

7 грудня 1987 року М. С. Горбачов прибув до США для підписання Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності, який вперше в історії мав ліквідувати цілий клас озброєння – комплекси ракет наземного базування середньої та меншої дальності.

Розглянемо чому саме цей клас озброєння так хвилював обидві сторони. У середині 1970-х років Радянський Союз досяг приблизного стратегічного паритету зі Сполученими Штатами та почав заміну старих ракет середньої дальності SS-4 і SS-5 на нову ракету середньої дальності, SS-20, що призвело до того, що сприймалося як якісна та кількісна зміна ситуації з безпекою в Європі. SS-20 був мобільним, точним, його можна було приховати та швидко передислокувати. Він мав три боєголовки незалежного націлювання, на відміну від одиничних боєголовок, які носили його попередники. Радіус дії SS-20 в 5000 кілометрів дозволяв йому вражати цілі в Західній Європі, Північній Африці, на Близькому Сході, а з баз на сході Радянського Союзу – більшу частину Азії, Південно-Східної Азії та Аляски¹.

Горбачов у своїх мемуарах, піддав різкій критиці таке рішення радянського керівництва, що було прийнято без аналізу наслідків політичного та стратегічного порядку. Практично звинувативши в цьому Ю. В. Андропова, А. А. Громико та К. О. Косигіна², які не прорахували відповідь НАТО через розміщення своїх ракет "Першинг-2", під удар яких могла потрапити сама населена частина СРСР, ці ракети могли вражати цілі на радянській території за лічені хвилини, що значно скорочувало час для реагування та прийняття рішень у разі ядерної атаки. Також стверджував, що колишній канцлер Гельмут Шмідт, на зустрічі з Горбачовим, весь час повертався до цього питання і висловлював неприховане здивування,

¹ Требин М.П. Войны XXI века. Минск: АСТ, Харвест, 2005. 608 с.

² Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Международный фонд социально-экономических исследований имени М. С. Горбачева. URL: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy2/page_2/ (дата звернення: 12.05.2024).

оскільки попереджав одного із заступників Косигіна, що реалізація програми SS-20 радянською стороною викличе серйозну протидію у відповідь, бо розміщення таких ракет змінює всю військово-політичну ситуацію у Європі.

У ході переговорів, що передували підписанню Договору, багато питань викликала розробка спільної системи класифікації ракет, яка була вирішена, визначенням чітких критеріїв для розмежування ракет ґрунтуючись на їх дальності польоту та інших характеристиках.

Компроміс був досягнутий під час переговорів у Вашингтоні у вересні 1987 року. СРСР та США погодилися розробити єдину класифікацію для ракет і включити ОТР-23 «Ока» («SS-23») до майбутнього договору, незважаючи на те, що вони не попадали під визначення ракет середньої та малої дальності. У свою чергу, США обіцяли знищити крилаті ракети «Tomahawk» наземного базування і відмовитися від розгортання ОТР «Lance-2» з нейтронними боезарядами в Центральній Європі.

8 грудня 1987 року був підписаний Вашингтонський договір, який зазвичай називають Договором про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності (РСМД), (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty, INF Treaty)¹, вимагав знищення балістичних та крилатих ракет наземного базування з радіусом дії від 500 до 5500 кілометрів, їх пускові установки та пов'язані з ними допоміжні конструкції та допоміжне обладнання протягом трьох років після набрання чинності. став важливим кроком у роззброєнні та зменшенні ядерної загрози у Європі.

¹ Treaty Between The United States Of America And The Union Of Soviet Socialist Republics On The Elimination Of Their Intermediate-Range And Shorter-Range Missiles. INF Treaty. Official State Department site. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/avc/trty/102360.htm> (дата звернення: 27.04.2023).

Таблиця 1. Кількість ракет та пускових установок середньої дальності, що підпадають під дію Договору¹

	США	СРСР
Розгорнуті ракети	429	470
Нерозгорнуті ракети	260	356
Розгорнуті пускові установки	214	484
Нерозгорнуті пускові установки	68	124

Таблиця 2. Кількість ракет та пускових установок меншої дальності, що підпадають під дію Договору

	США	СРСР
Розгорнуті ракети	0	387
Нерозгорнуті ракети	170	539
Розгорнуті пускові установки	0	197
Нерозгорнуті пускові установки	1	40

Підлягали знищенню з боку СРСР, ракети середньої дальності — РСД-10 «Піонер», Р-12, Р-14 (за класифікацією НАТО: SS-20, SS-4 та SS-5) та крилаті ракети наземного базування РК-55 (за класифікацією НАТО, SSC-X-4 «Slingshot» - «Рогатка» рухомий ґрунтовий комплекс, із крилатими ракетами сімейства «Калібр») та ракети малої дальності — ОТР-22 «Темп-С» і ОТР-23 «Ока» (за класифікацією НАТО: SS -12 і SS -23). США мали ліквідувати MGM-31 «Pershing Ia» , MGM-31C «Pershing II» та BGM-109G «Tomahawk». Якщо ракети Р-12, Р-14 на той момент були вже досить застарілими, РСД-10 та ОТР-22 сучасними та дуже маневреними комплексами².

Що стосується ОТР-23 «Ока», яка мала максимальну дальність стрільби 400 км і тому ніяк не підходила під узгоджені сторонами параметри ракет меншої дальності, проте вона потрапила до параметрів майбутнього Договору про ліквідацію РСМД ще у квітні 1987-го, на зустрічі в Москві генсека Горбачова М. С., міністра закордонних справ СРСР Е. А. Шеварднадзе та державного секретаря США Дж. Шульца, незважаючи на

¹ U. S. Intent to Withdraw from the INF Treaty. Press Statement by Secretary of State, Michael R. Pompeo, February 2, 2019. URL: <https://2017-2021.state.gov/u-s-intent-to-withdraw-from-the-inf-treaty-february-2-2019/> (дата звернення: 20.09.2023).

² Арбатов А. Г. Безопасность в ядерный век и политика Вашингтона. Москва: Издательство политической литературы, 1989. 287 с.

меморандум який підготували секретар Центрального Комітету КПРС, завідувач міжнародного відділу ЦК Добринін А. Ф. та начальник Генштабу Ахромєєв С. Ф., у якому окремо вказувалося про неприпустимість включення цього комплексу до договору. Генеральний конструктор коломенського Конструкторського бюро машинобудування (КБМ) З. П. Непокоєв пізніше вважав це зрадою¹. М. С. Горбачов пізніше відповідаючи на ці звинувачення, аргументував, що треба було йти на поступки та діяти якнайшвидше, поки програма встановлення американських ракет середньої дальності не була повністю реалізована. Якби це сталося, НАТО навряд чи захотіло б поступитися набутою перевагою, а також вважав себе зобов'язаним відвести смертельну небезпеку від держави та виправити помилку колосального масштабу, допущену радянським керівництвом у середині 70-х років. А також стверджував, що ракета меншої дальності ОТР-23 «Ока» (SS-12), за технічними даними практично виходила на нижній рівень SS-20— за незначної модернізації та зниження ваги вона могла б запускатися на далекі відстані.

У своїх аргументаціях він знову згадував проблему випробування США систем СОІ, стверджуючи, що американці домагалися ухвалення спільної заяви, яка передбачала право обох сторін після десятирічного періоду розгортати оборонні системи. (Уявіть, піді ми на ці умови, в 1997 році над Землею могли бути підвішені ядерні та лазерні засоби поразки!)² Цей аргумент у наступні роки часто заперечувався дослідниками, оскільки якщо загроза від комплексів «Pershing II» реально існувала, то СОІ, Стратегічна оборонна ініціатива СОІ (SDI – Strategic Defense Initiative), як довгострокова програма науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт на той час зовсім ще не мала за собою жодної, навіть технічної основи.

¹ Непобедимый С. П. Оружие двух эпох записки генерального конструктора ракетных комплексов URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_bibl_1383882 (дата звернення: 29.12.2023)

² Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Международный фонд социально-экономических исследований имени М. С. Горбачева. URL: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy2/page_2/ (дата звернення: 12.05.2024).

Загалом СРСР мав ліквідувати 1752 ракети, США – 859, тобто існувала значна диспропорція у кількості підлягаючих ліквідації ракет, але справа в була в тому що Вашингтон мав меншу кількість цих ракет, надаючи перевагу саме якісним показникам. Але незважаючи на це до червня 1991 року СРСР ліквідував ще більше – 1846 ракетних комплексів, а США – 846 комплексів.

Серед європейських союзників США ставлення до підписаного договору було також неоднозначним, так Маргарет Тетчер, будучи прихильником ядерного стримування, висловлювала занепокоєння з приводу "нульового варіанту", який передбачав повну ліквідацію всіх американських і радянських ракет РСМД наземного базування. Вона поділяла думку Гельмута Шмідта, що розгортання ракет НАТО в Європі було важливим для демонстрації єдності та рішучості альянсу.¹ У той же час, ще на етапі підготовки Договору, Лондон відхилив пропозицію Москви взяти пряму участь у його обговоренні, через ризик того, що США неправильно зрозуміють їхні кроки, сприйнявши їх як загрозу підірвати провідну роль США в НАТО.

Інший союзник США, канцлер ФРН Гельмут Коль опинився в центрі скандалу після інтерв'ю журналу Newsweek, коментуючи зустріч саміт у Рейк'явіку 1986 року заявив, що він не дурень і зовсім не вірить М. Горбачову, вважає його хитрим комуністичним лідером, який зробив ставку на піар і порівняв його з Геббельсом.² Пізніше Гельмут Коль вибачився за свої слова, але скандал завдав шкоди його репутації та відносинам між ФРН та СРСР. Дискусія, що розгорілася в Західній Німеччині навколо Договору про ракети малої та середньої дальності (РСМД) 1987 року, виявила фундаментальні суперечності та парадокси в політиці безпеки країни. З одного боку, німці протягом багатьох років висловлювали

¹ Margaret Thatcher, *The Downing Street Years*, London 1993. 771 p.

² National Security Archive Electronic Briefing Book No. 203, The Reykjavik File. Previously Secret Documents from U. S. and Soviet Archives on the 1986 Reagan-Gorbachev Summit. URL: <https://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB203/index.htm> (дата звернення: 29.04.2023).

стурбованість гонкою озброєнь. Вони побоювалися нарощування ядерної зброї і вважали, що наддержави не роблять достатньо для запобігання ядерній війні. З іншого побоювалися, що раптова ліквідація великої кількості ракет може послабити НАТО та зробити Західну Європу більш вразливою перед радянською агресією. Склалася дуже парадоксально ситуація коли переважна більшість населення Німеччини, ЗМІ та всіх інших партій у Бундестазі виступавши за радикальне скорочення ядерної зброї в Європі якнайшвидше можливо, а нерішучі ХДС та ХСС виглядали реакційними розпалювачами війни залежний від ядерної зброї. Федеральний уряд був зацікавлений у ліквідації або виведенні всіх ракет з територій з яких може бути завданий ядерний удар по ФРН, а це охоплювало більшу кількість ракет, ніж розглядалося в договорі, а також хотів зберегти ракети «Pershing 1А» які формально не були німецькими, для подальшого торгу з СРСР. Однак цього разу інтереси Німеччини поступилися тиску англо-американських дипломатів і все ж таки с часом ядерні боезаряди, що належать США, були виведені, а ракети ліквідовані.

Пізніше канцлер ФРН Гельмут Коль піддавався критиці з боку свого партнера по коаліції, Християнсько-соціального союзу (ХСС) Франца Штрауса¹ за його готовність до співпраці з Радянським Союзом, стверджуючи, що вона послаблює Західну Німеччину та робить її більш вразливою перед радянською загрозою. Однак у кінці 1987 року Штраус відвідав Москву та зустрівся з Михайлом Горбачовим та Едуардом Шеварднадзе, після цих розмов він визнав, що в Радянському Союзі дійсно відбуваються значні зміни.

Французький президент Франсуа Міттеран відіграв важливу роль у відновленні діалогу між США та СРСР з питань розрядки та роззброєння наприкінці 1980-х років, та активно заохочував Рональда Рейгана та Михайла Горбачова до зустрічі та переговорів. Французький уряд вважав, що

¹ Conversation of Strauß with Shevardnadze, December 28, 1987, in: AAPD 1987, Doc. 381; Memcon with Gorbachev, December 29, 1987, in: Gorbatschow und die deutsche Frage, Doc. 19; Wilfried Scharnagl (ed.), Strauß in Moskau und im südlichen Afrika. Bericht, Bilanz, Bewertung, Munich 1988. pp. 21–55.

покращення відносин між США та СРСР буде корисно для Франції та всієї Європи, тому що повернення до протистояння між наддержавами наприкінці 1970-х років значно скоротило простір для маневру Франції у сфері співпраці Схід–Захід, а також заважало просуванню євроінтеграції¹.

Незважаючи на тертя та невизначеності, він також стимулював активізацію франко-німецької співпраці у сфері безпеки. Канцлер ФРН Гельмут Коль та президент Франції Франсуа Міттеран активували пункти Єлисейського договору 1963 року, які стосувалися оборони та досі не були реалізовані. У листопаді 1987 року, відбувся франко-німецький саміт у Карлсруе. На цьому саміті було прийнято рішення про створення об'єднаної франко-німецької бригади, заснування спільної Ради закордонних справ і оборони міністрів, яка мала координувати зовнішню та оборонну політику двох країн, також створення спільної Ради міністрів економіки та фінансів, для економічній співпраці між Францією та Німеччиною.

Незважаючи на значні успіхи в обмеженні та скороченні ядерних озброєнь, у Європі все ще гостро усвідомлювалася серйозність міжнародної обстановки та загрози війни. Тут протистояли один одному потужні військові угруповання та були накопичені запаси конвенційної зброї. З іншого боку, саме в Європі був цінний досвід мирного співіснування держав з різним суспільним устроєм — як тих, що входять до військових союзів, так і нейтральних.

Згідно з даними Лондонського інституту стратегічних досліджень, у 1978 році Радянський Союз мав 50 000 танків, країни НАТО всього 13 700 шт². Але у 1988 році наводять такі співвідношення в Європі за видами звичайних озброєнь: танків у НАТО – 30 690 шт., ОВД – 59 470 шт.; бронемашин у НАТО – 46 900 шт., ОВД – 70 330 шт.; бойові вертольоти: у

¹ Tim Geiger; Hermann Wentker The INF Treaty of 1987: A Reappraisal Philipp Gassert; Vandenhoeck & Ruprecht, Year: 2020. 379 p.

² Откуда исходит угроза миру. Москва: Военное издательство, 1984.

URL: <https://esociety.ru/poznavatelnoe/otkuda-ishodit-ugroza-miru/> (дата звернення: 29.04.2024).

НАТО – 5270 шт., у ОВД - 2785 шт.; протитанкові ракетні комплекси: у НАТО – 18 070 шт., у ОВД – 11 465 шт¹.

Можливо тому перші пропозиції СРСР про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності, викликали насторожену реакцію Заходу, де побоювалися, що Москва хоче закріпити свою перевагу у звичайних збройних силах і після ліквідації ядерної зброї, розв'яже велику неядерну війну в Євразії.

17 лютого 1987 року у Відні розпочалися неофіційні переговори за участю 16 країн НАТО та 7 країн Варшавського договору, вони стали першою офіційною зустріччю між НАТО та ОВД, де обговорювалися питання звичайних озброєнь, та продемонстрували готовність обох сторін до діалогу та співпраці з метою зменшення напруженості та ризику війни в Європі. Ці переговори стали початком шляху до підписання Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) у 1990 році.

У 1988 році М. С. Горбачов оголосив про виведення зі Східної Європи шести танкових дивізій, що спочатку сприйняли як чергову радянську пропагандистську акцію на кшталт брежнєвського виведення 1000 танків з НДР на рубежі сімдесятих — вісімдесятих років. Але вже наступного року, з НДР та Угорщини пішли і були розформовані, 13-та, 32-а гвардійські та 25-а танкові дивізії.

14 квітня 1988 року були підписані Женевські угоди про політичне врегулювання ситуації в Афганістані. 19 листопада 1990 року в Парижі було укладено Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), він був підписаний між повноважними представниками шістнадцяти держав-учасниць НАТО (включаючи країни Європи та Канаду) та шести держав-учасниць Організації Варшавського договору (ОВД) (включаючи колишні радянські республіки). ДЗЗСЄ встановлював обмеження на кількість та розташування конвенційних збройних сил у Європі, зокрема, танків, бойових

¹ Дроговоз И. Г. Танковый меч страны Советов. / Под ред. А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2001. 478 с.

машин піхоти, артилерії та бойової авіації, передбачав проведення інспекцій та взаємного контролю для перевірки виконання обмежень¹.

В основі Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) лежала система кількісних обмежень на п'ять категорій звичайних озброєнь та техніки (ОВТ) у звичайних збройних силах держав-учасниць в районі застосування Договору. Ці категорії були:

Бойові танки: Сюди входили всі броньовані машини, призначені для ведення вогню з гармати або керованої ракети, а також для ураження живої сили противника, його бойової техніки та інших цілей.

Бойові броньовані машини (ББМ): Сюди входили броньовані машини, призначені для транспортування особового складу до поля бою, ведення вогню з гармати, кулемета або іншої зброї, а також для виконання інших бойових завдань.

Артилерія: Сюди входили артилерійські системи калібру 100 мм і більше, призначені для знищення живої сили противника, його бойової техніки та інших цілей.

Ударні вертольоти: Сюди входили вертольоти, призначені для знищення живої сили противника, його бойової техніки та інших цілей за допомогою керованих ракет, гармат, бомб та іншої зброї.

Бойові літаки: Сюди входили літаки, призначені для знищення живої сили противника, його бойової техніки та інших цілей за допомогою керованих ракет, бомб, гармат та іншої зброї.

Також обмежував кількість: танкових мостоукладачів, бойових машин піхоти (БМП), бронетранспортерів (БТР), навчально-тренувальних літаків, гелікоптерів бойового забезпечення, незброєних транспортних гелікоптерів.

Ця угода встановлювала колективні обмеження для Організації Варшавського Договору та НАТО у 20000 танків, 30000 бойових

¹ Слипенко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего. Москва: Veche, 2002. 381 с.

броньованих машин, 20000 артилерійських систем для кожної із сторін. У межах цих лімітів встановлювалися окремі квоти для країн-учасниць¹.

Радянський Союз зобов'язався скоротити звичайні озброєння на європейській території до рівня 13 300 танків, 20 000 бойових броньованих машин, 13 700 гармат. Вперше країни, які підписали договір, йшли на таке радикальне скорочення озброєнь, погоджувалися на проведення інспекцій на своїй території та брали на себе зобов'язання щороку надавати дані про структуру та озброєння своїх армій.

Більшість усіх скорочень звичайних озброєнь припадала на країни Варшавського Договору. Цим же договором запроваджувалися флангові обмеження на розміщення озброєнь на північному заході та південному заході СРСР. А враховуючи ту обставину, що вже з 1991 року планувалося розпочати виведення військ із Груп радянських військ у Східній Європі та розпуск самого ОВД, умови були більше схожі на капітуляцію.

Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), підписаний у 1990 році, окрім встановлення загальних обмежень на звичайні озброєння в Європі, також передбачав створення зон з обмеженою чисельністю чисельність бойової техніки

Початковим графіком скорочення чисельного складу та кількості техніки Західної групи військ передбачалося у 1991 році вивести додому чверть угруповання, у 1992 та 1993 роках – ще по тридцять відсотків і повністю завершити виведення військ з Німеччини до 31 грудня 1994 року.

Міністерство оборони СРСР, яке очолював маршал Язов, намагаючись врятувати якнайбільше техніки від знищення, йшло на різні хитрощі, перевозило величезну кількість танків з європейської частини території СРСР за Уральські гори де з'являються величезні склади бронетанкової техніки просто неба.

¹ Попов И. М. Война будущего взгляд из-за океана: военные теории и концепции современных США. Москва: ООО «Транзиткнига», 2004. 443 с.

Відбувалося масове переведення частин та з'єднань до складу Внутрішніх військ МВС (аналог жандармерії не підпадав під дію статей Договору). Внаслідок цього внутрішні війська отримали 29 танкових батальйонів¹. Для подолання флангових обмежень кілька десятків тисяч солдатів і офіцерів сухопутних військ перевели до складу Військово-Морського Флоту, перейменувавши їх у дивізії берегової оборони (3-я гвардійська дивізія берегової оборони в Клайпеді на Балтиці, 77-а гв. дбо в Архангельську і 126-а дбо в Сімферополі – Чорноморський флот), зберігши їх склад та дислокацію.

Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) став одним із ключових каменів у фундаменті регіональної системи безпеки в Європі. Держави-учасниці зобов'язані були надавати один одному інформацію про свою чисельність військ, розміщення озброєнь та плани військових навчань, мали право проводити інспекції на військових об'єктах одна одної, щоб перевірити дотримання положень договору, як і рішення НБСЄ передбачали заходи щодо підвищення прозорості військової діяльності. Це стосувалося обміну інформацією про військові сили та плани, проведення інспекцій на місцях.

У січні 1989 року змінився політичний ландшафт у США, Джордж Буш-старший, прийнявши президентську естафету від Рональда Рейгана, обрав обережний курс у зовнішній політиці щодо СРСР. Тим часом радянський генсек, який проголосив курс на "нове мислення", вже здобув неймовірну популярність у Європі. Глави урядів Великобританії та Франції, Маргарет Тетчер і Франсуа Міттеран, наполегливо рекомендували Бушу якомога швидше провести зустріч з Горбачовим². У листі, надісланому з Генрі Кісінджером, який приїжджав до Москви, перед вступом на посаду нового президента, Буш запевнив Горбачова, що США прагнуть до подальшого розвитку двосторонніх відносин, зокрема в сфері контролю над

¹ Дроговоз И. Г. Танковий меч страны Советов. / Под ред. А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2001. 478 с.

² Иванян Э. А. «Горячая линия» // Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII—XX века. Москва: Международные отношения, 2001. 692 с.

озброєннями. Перша зустріч міністра закордонних справ СРСР Шеварднадзе з держсекретарем США Бейкером, що відбулася у Відні в середині березня 1989 року, залишала враження обережності нової адміністрації – вона ніби вичікувала¹. До Москви йшли сигнали, що у Вашингтоні зросла активність прихильників так званої жорсткої лінії, яким події в СРСР та країнах Східної Європи розцінювалися як наближення бажаної «перемоги у холодній війні». А звідси настанова – тиснути ще більше, вичавлювати поступки у радянської сторони.

Стурбований М. С. Горбачов просив сприяння у налагодженні контактів з новою адміністрацією у її найближчого союзника – Маргарет Тетчер під час візиту до Лондона у квітні 1989 року і незабаром у середині травня до Москви прибув держсекретар Бейкер, готовий до серйозної розмови по всьому спектру двосторонніх відносин, роззброєння, регіональних проблем, глобальної взаємодії між державами. Горбачов у розмові з держсекретарем, нарікав про труднощі з якими зіткнулися реформи перебудови, про готовність вивести в односторонньому порядку зі Східної Європи 500 боєприпасів тактичної ядерної зброї і дорікнув американській стороні, що вона почала розробку нової ракети за параметрами, схожою на ракету «Ока», яка була включена до Договору про знищення ракет середньої та меншої дальності, хоча й не проходила за параметрами.

У країнах Центральної та Східної Європи в цей час відбувалися епохальні події, одна за одною почали падати соціалістичні уряди, у Польщі на виборах до влади прийшли сили, що орієнтувалися на Захід, в Угорщині було сформовано новий уряд, у Чехословаччині відбулася «оксамитова революція», в Болгарії відставка багаторічного лідера болгарських комуністів Тодора Живкова, у Румунії відбулося повстання проти румунського лідера Ніколае Чаушеску². А падіння Берлінської стіни в листопаді 1989 року було одним із факторів, після якого стало зрозуміло, що у світі відбулися серйозні

¹ Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Международный фонд социально-экономических исследований имени М. С. Горбачева. URL: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy2/page_2/ (дата звернення: 12.05.2024).

² Медведев Р. А. Советский Союз: последние годы жизни. Москва: Время, 2015. 416 с.

зміни і представникам двом наддержав настав час обговорити зміни у світі, насамперед у Європі.

Білий дім запропонував неординарний формат для зустрічі – на борту бойового корабля, подібно до того, як це робив американський президент Франклін Рузвельт під час Другої світової війни. Після тривалих пошуків місця, яке б задовольнило обидві сторони – США та СРСР, було обрано Мальту. Спочатку планувалося провести дві зустрічі на борту бойових крейсерів у відкритому морі: першого дня на радянському «Слава», а другого – на американському «Belknap». До порту Валлетта був спрямований екскурсійний теплохід «Максим Горький», який мав стати готелем. Вперше день саміту на морі розгулявся шторм і дістатися катерами до крейсера «Слава», що знаходився на рейді, де мали розпочатися переговори, виявилось непросто, зустріч пройшла на борту «Максима Горького», пришвартованого в бухті біля причалу. 3 грудня офіційних документів за підсумками Мальтійського саміту підписано не було, сторони досягли усних домовленостей. М. С. Горбачов, зокрема, пообіцяв не втручатися у внутрішні справи східноєвропейських країн та висловив принципову згоду на об'єднання Німеччини. У свою чергу, американський президент висловив підтримку перебудові, що розпочалася в СРСР, лідери двох країн заявили, що "відносини між Сходом та Заходом вступають у нову епоху надійної співпраці". Через два роки обидва лідери підписали Договір про стратегічні наступальні озброєння — країни значно скоротили свої ядерні потенціали. Буш вже остаточно переконався, що Горбачов серйозно ставиться до реформ та припинення військової конфронтації зі США.

30 травня 1990 року М. З. Горбачов прибув у США, маючи на руках пакет з документами по питанням проблем озброєння, включаючи узгодження основних положень майбутнього договору щодо СНО¹; європейський процес, і насамперед зовнішні аспекти німецького об'єднання;

¹ Яковлев А.Н. ПЕРЕСТРОЙКА: 1985–1991. Неизданное, малоизвестное, забытое. 1985–1986 годы [Док. №№ 1–11] URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023372> (Дата звернення: 29.06.2023).

перспективи укладання торгової угоди; ситуація у зоні регіональних конфліктів. Домовленості щодо скорочення ядерних та звичайних озброєнь, досягнуті у Вашингтоні, підбивали підсумки чотирьох років копіткої роботи. Нарешті вдалося вирішити проблеми, які до останнього моменту були предметом розбіжностей. Майже з усіх основних питань майбутнього договору щодо СНО¹ в сторони здебільшого вийшли на домовленості. Також було підписано угоду про 80-відсоткове скорочення хімічних озброєнь з подальшою домовленістю про повне їхнє знищення.

Наприкінці липня 1991 року з візитом у відповідь до СРСР прибув Президент Сполучених Штатів, де мало відбутися підписання Договору щодо СНО. Під час обговорення перспектив радянсько-американських відносин Буш чітко заявив, що його адміністрація "підтримує політику Горбачова". Однак заявив, що його політика стикається з зростаючою критикою навіть у власній партії, де є сили, які прагнуть завдати СРСР повної поразки і чекають на його розпад або економічного краху. З іншого боку, ліберальні демократи атакують президента зліва, вимагаючи від нього, щоб він, скориставшись складним становищем Горбачова, та нав'язував йому певні вимоги, роблячи акцент на порушенні прав людини. Таким чином спочатку критикували за те, що він нібито занадто обережний у відносинах з СРСР, не використовуючи нові можливості, що відкрилися. Тепер нападки йдуть з протилежного боку: опоненти вважають, що Буш надмірно захоплений Горбачовим і робить ставку виключно на нього².

Сторони також погодилися відновити 30 вересня 1991 року переговори щодо проблеми ПРО та космосу в рамках Женевських переговорів; на зустріч експертів із біологічної зброї; підтримали запропоновану міністрами ідею створення двох робочих груп – з проблем стримування, передбачуваності та стабільності не лише з військової точки зору, а й у зв'язку з ситуацією в

¹ Галака С. П. Обмеження стратегічних озброєнь процес // Українська дипломатична енциклопедія. Київ: Знання України, 2004. 797 с.

² Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Международный фонд социально-экономических исследований имени М. С. Горбачева. URL: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy2/page_2/ (дата звернення: 12.05.2024).

регіонах, які можуть призвести до потенційних конфліктів; щодо нерозповсюдження зброї масового знищення та відповідних технологій. Підтвердили взаємну рішучість завершити роботу над конвенцією про ліквідацію хімічної зброї, зняли деякі приватні перешкоди, які гальмували справу.

Таким чином перший Договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР-США (СНО-1) був підписаний 31 липня 1991 року в Москві в ході зустрічі на найвищому рівні президентів СРСР і США Михайла Горбачова і Джорджа Буша і повинен був вступити з 5 грудня 1994 року¹. Він встановлював для сторін рівні ліміти на кількість боєзарядів і засобів їх доставки, а також ліміти на вагу балістичних ракет, що закидається. Під контроль потрапляли засоби доставки ядерних боєзарядів, такі як міжконтинентальні балістичні ракети наземного базування та їх пускові установки, балістичні ракети підводних човнів, важкі бомбардувальники. Кожна зі сторін мала скоротити їх загальну кількість до 1600 одиниць для розгорнутих МБР та пов'язаних з ними пускових установок; з граничною кількістю ядерних боєзарядів – 6000 одиниць для боєзарядів, які вважаються за розгорнутими МБР, розгорнутими БРПЛ та розгорнутими важкими бомбардувальниками. Сторони також зобов'язалися не розробляти нові міжконтинентальні ракети, вводили обмеження на нові види стратегічних наступальних озброєнь тощо².

Країни мали протягом 7 років скоротити свої ядерні арсенали, але Радянський Союз не дожив і до кінця 1991 року, його ядерна зброя опинилася на території чотирьох незалежних республік і це стало проблемою для міжнародного співтовариства. Небезпека розповзання ракетно-ядерного потенціалу після розвалу однієї з наддержав стала причиною знаменитої

¹ Treaty between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on Strategic Offensive Reductions. START I. URL: <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/treaties-between-united-states-america-and-union-soviet-socialist-republics-strategic-offensive-reductions-start-i-start-ii/> (дата звернення: 29.04.2023).

² Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки о сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений. Сайт ООН. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/russia_usa.shtml (дата звернення: 12.05.2024).

промови Джорджа Буша-старшого, яка була проголошена 1 серпня 1991 року в Києві, де він застерігав українців від «самовбивчого націоналізму» і підтримав домовленості, досягнуті про створення нової союзної угоди. Він застерігав від такої незалежності, коли віддалений деспот зміниться на локального, що американці не будуть підтримувати тих, хто шукає незалежності, щоб замінити віддалену тиранію на локальний деспотизм. Закінчення промови зустріли оплески, але через 23 дні Україна проголосила про власну незалежність.

Незабаром після підписання Біловезьких угод 21 грудня 1991 року в Алма-Аті було ухвалено Угоду про спільні заходи щодо ядерної зброї, згідно з якою вже навесні 1992 року всі радянські тактичні ядерні боєприпаси було вивезено до Росії. Стратегічні ж ядерні боєприпаси все ще перебували на території Росії, України, Казахстану і Білорусії. Договір СНО-1 довелося оновити 23 травня 1992 року у Лісабоні, де ці країни і США підписали Лісабонський протокол до договору СНО-1¹. Протокол фіксує під'єднання Білорусії, Казахстану та України до договору щодо СНО і одночасно вимагає приєднання їх до договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Під час ратифікації Лісабонського протоколу Україна ставила певні вимоги та очікування, це була компенсація за відмову від ядерної зброї і вимагала гарантій безпеки від усіх держав, які на той час офіційно володіли ядерною зброєю: Росії, США, Великої Британії, Франції та Китаю. Лише після інтенсивних переговорів 3 лютого 1994 року Верховна Рада ратифікувала Договір СНО-1 і Лісабонський протокол².

Остаточно тривалі переговори закінчилися 5 грудня 1994 року, Будапештським меморандумом який був підписаний між Сполученими Штатами Америки, Великою Британією, Російською Федерацією та

¹ Protocol to the Treaty on the reduction and limitation of strategic offensive arms. Department of State. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/27389.pdf> (дата звернення: 29.04.2023).

² Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.04.2023).

Україною. У цьому меморандумі сторони взяли на себе зобов'язання відносно України.

Підписанти зобов'язалися поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України. Вони також зобов'язалися утримуватися від погроз або застосування сили та економічного тиску проти України. У разі будь-яких погроз Україні з використанням ядерної зброї, сторони меморандуму заявили, що будуть вимагати від Ради безпеки ООН негайних дій.

Таким чином Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності (РСМД), (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty, INF Treaty), Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС), Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE), Договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР-США (СНО-1), START I (Strategic Arms Reduction Treaty) стали ключовими документами, на яких почала будуватися нова система безпеки, з акцентом на Європу, яка протягом холодної війни була епіцентром ядерної напруги.

Ліквідація тисяч ядерних боєголовок та звичайних озброєнь значно знизили ризик глобального військового конфлікту, а заходи з інспекцій та обміну інформацією, сприяли більшій довірі та співпраці між державами. Але зміна геополітичного ландшафту, зникнення двополярного світу, призвело до каскаду змін, які торкнулися всіх аспектів міжнародного життя та зробили деякі пункти цих договорів невідповідними до політичної реальності. С часом з'явилося нове покоління ядерних держав, таких як Китай, Індія та Пакистан, які не брали участі в цих договорах, зросла загроза потрапляння зброї масового ураження до рук терористів, зростає значення нетрадиційних методів ведення війни, таких як кібератаки та гібридна війна, та інше. Але все ж таки вони дали шанс старій Європі на багато років зітхнути вільно, без страху глобальної війни, піти на значне скорочення військових витрат, розширити економічну базу, підняти соціальні стандарти і стати тихою заплавою серед все ще неспокійного оточення, яке загрузло у кризах та локальних війнах.

Розділ 3. Створення нової системи міжнародних відносин та системи європейської безпеки та її недоліки

Початком процесу створення нової системи європейської безпеки можна вважати подію у 1975 році, коли тридцять три європейські країни, а також Канада та США, підписали Гельсінські Угоди¹. (З Європейських країн були відсутні лише Албанія та Андорра.) Вони взяли на себе зобов'язання дотримуватися принципів, що містяться в Гельсінському Заключному Акті, що стосуються безпеки, прав людини та економічного та наукового співробітництва. Була створена організація НБСЕ, як конференція з безпеки та співробітництва (Нарада з безпеки та співробітництва в Європі з 1995 року ОБСЄ). Наради проводились у Белграді (1977–1978) та в Мадриді (1980–1983), де було вирішено продовжити роботу, присвячену заходам щодо зміцнення безпеки та довіри та роззброєння в Європі.

З 17 січня 1984 року по 19 вересня 1986 року у Стокгольмі пройшла конференція присвячена заходам щодо зміцнення безпеки та довіри та роззброєння в Європі. Крім держав-учасниць в якості спостерігачів були присутні також Алжир, Єгипет, Ізраїль, Ліван, Лівія, Марокко, Сирія та Туніс. На першому етапі сесії західні країни (Бельгія, Канада, Данія, Франція, Федеративна Республіка Німеччина, Греція, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Туреччина, Сполучене Королівство та Сполучені Штати) представили план, що пропонує «створення більшої відкритості та передбачуваності воєнних дій», зниження «ризиків раптового нападу, зменшення загрози збройних конфліктів, що виникають через розбіжності та помилки, в Європі та заборону використання сили з метою політичного залякування».

Країни Варшавського договору (Болгарія, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка, Угорщина, Польща, Румунія та Союз Радянських

¹ Helsinki Final Act. 1 August 1975. Publisher Organization for Security and Co. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act> (Дата звернення: 29.04.2023).

Соціалістичних Республік) розкритикували західний план, вважаючи, що він приділяє надто багато уваги незначним деталям військового та технічного характеру. Радянський міністр іноземних справ, Андрій Громико, стверджував, що потрібно обговорити пакт про ненапад та договір про невикористання ядерної зброї і якщо вдасться отримати угоди з цих фундаментальних питань, тоді буде можливим «почати реальне скорочення озброєння та роззброєння»¹.

У підсумковому положенні все ж таки були прийняті більш скромні рішення про попереднє повідомлення щодо військової діяльності, в якій бере участь понад 40 000 осіб, а також про контроль та спостереження, що кожна держава-учасниця має право проводити інспекції на території будь-якої іншої держави-учасниці у зоні застосування заходів зміцнення довіри та безпеки. Що вже було великим кроком уперед у створенні регіональної безпеки².

На Віденській зустріч держав-учасниць наради з безпеки та співробітництва в Європі проходить з 4 листопада 1986 року до 19 січня 1989 року, підтвердили положення про безпеку в Європі має розглядатися у ширшому контексті безпеки у світі³.

Але справжній прорив відбувся на Паризькій нараді глав і урядів держав, яка відбулася 19-21 листопада 1990 року. де було підписано багато знакових документів, дійсно відіграло важливу роль у становленні нової Європи після закінчення холодної війни. 19 листопада 1990 року 34 країни Європи та Північної Америки підписали Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), який значно скорочував рівень звичайних озброєнь на континенті. 21 листопада 1990 року було підписано Паризьку хартію для нової Європи, яка офіційно ознаменувала кінець холодної війни та

¹ Громыко А. А. Памятное. Новые горизонты. Онлайн книга. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=47265 (дата звернення: 12.04.2023).

² Документ Стокгольмской конференции по мерам укрепления доверия и безопасности и разоружению в Европе, созданной согласно соответствующим положениям Итогового документа Мадридской встречи Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. 1986. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/f/41242.pdf> (дата звернення: 12.04.2024).

³ Итоговый документ Венской встречи представителей государств участников совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. по мерам укрепления доверия и безопасности и разоружению в Европе URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/1/40885.pdf> (дата звернення: 12.04.2024).

проголосила нову еру співпраці та єдності в Європі.¹ Оголошувалося про початок нової ери демократії, миру та єдності, що Європа звільняється від спадщини минулого, підтверджує вірність 10 принципам Заключного акта, прийнятого в Гельсінкі 1975 року. 22 листопада 1990 року 32 країни, члени НАТО та Організації Варшавського договору, прийняли спільну декларацію, в якій вони зобов'язалися співпрацювати в питаннях безпеки та будувати нові відносини співпраці. Було домовлено про створення триступеневого механізму політичних консультацій на найвищому рівні, що складався з: Ради міністрів закордонних справ, Комітету старших посадових осіб, постійної ради СБСЄ. Було ухвалено рішення глав держав та урядів, зібратися наступного разу в Гельсінкі на зустрічі у 1992 році у рамках подальших кроків реалізації цих планів.

15 листопада 1990 року було прийнято Віденський документ ОБСЄ про заходи щодо зміцнення довіри та безпеки, який встановив нові правила обміну інформацією та військових інспекцій, що мали на меті підвищити прозорість та знизити ризик військових конфліктів.

Паризьку хартію 1990 року багато в чому недооцінили сучасники, її прийняття, а потім і реалізація могла докорінно змінити політичний устрій Європи, її система безпеки могла докорінно відрізнитися від конфігурації, яка була сформована після 1991 року. Цю ідею підтримувало багато прихильників як на Заході так і на Сході, наприклад міністр закордонних справ ФРН Ганс-Дітріх Геншер щиро хотів реорганізувати НБСЄ в нову, домінуючу структуру безпеки Нової Європи і ради неї готовий був погодитися на план М. С. Горбачова на одночасний розпуск НАТО і ОВД. створити в Європі нову структуру безпеки за образом і подобою НБСЄ. У такій концепції свою зацікавленість висловлювали країни Східної Європи, хоча вбачали в ній скоріше можливість привід для виходу з-під опіки Москви, в той час, як французький президент Франсуа Міттеран палко її

¹ Charter of Paris for a New Europe. 21 November 1990. URL: <https://www.osce.org/mc/39516> (дата звернення: 10.05.2024)

підтримував, оскільки Франції була кращою моделлю європейської безпеки, в якій вплив США, буде мінімальним, оскільки вже було ясно, що СРСР стрімко втрачає свою стратегічну можливість тиснути на країни Заходу. Цікавою для західних політиків була пропозиція Егона Бара та Карстена Фойгта, які при обговоренні питань архітектури безпеки у Європі виступали за створення Центрально-Європейської зони безпеки, до якої входили б країни Бенілюксу, обидві Німеччини, частина країн ОВД, США та СРСР. Передбачалося створення єдиного командування, Ради європейської безпеки, при чому НАТО не розширювалося на Схід, пропонувалася політика добросусідства. Але коли ці пропозиції М. С. Горбачов спробував обговорити з державним секретарем США, Джеймсом Бейкером, він їх з легкістю відкинув.

Коли ж СРСР погодився на об'єднання Німеччини за планом ФРН та США, це остаточно підірвало його позиції, хоча він мав шанс спертися на ситуативну підтримку деяких європейських країн у цьому питанні – наприклад Францію та Велику Британію, що могло значно посилити його зусилля, їхні політики навіть не приховували свого розчарування у тому, що не вдалося створити єдиної думки у цьому питанні. Поступово країни заходу починають сприймати радянську сторону не як партнера, а як гравця, що програв, банкрута, якому можна ставити свої умови і ігнорувати його думку.

Європейське економічне співтовариство також активно включилося до гри, особливо на теренах Східної та Центральної Європи, закликаючи їх приєднатися до своїх інститутів.

У квітні 1991 року представники всіх держав-учасниць НБСЄ зібрались у Мадриді чітко визначеною метою – створити Парламентську асамблею НБСЄ. створення Парламентської асамблеї НБСЄ відповідно до вимог глав держав та урядів своїх країн. Результатом цієї зустрічі стала Мадридська декларація, в якій було встановлено основні правила процедури, методик роботи, розмір, сферу повноважень Асамблеї, а також розподіл голосів між її

членами. Перша офіційна сесія Парламентської асамблеї відбудеться у липні 1992 року.

Одним із найголовніших проблем у Європі без якого було неможливо побудувати нову систему безпеки, було німецьке питання. Після Другої світової війни Німеччина була поділена на чотири зони окупації: радянську, американську, британську та французьку. Цей поділ призвів до створення двох німецьких держав: Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) на заході та Німецької Демократичної Республіки (НДР) на сході. Існування двох німецьких держав з різними політичними системами та ідеологіями створювало напруженість і загрозу миру в Європі.

До 1989 року для Москви НДР була союзником; ФРН, залишаючись для СРСР на Заході торговим партнером № 1, у військово-політичній табелі про ранги проходила за розрядом «потенційних противників». Відлига в радянсько-західнонімецьких відносинах, що настала за часів «східної політики» Брандта, до початку 80-х років знову змінилася на заморозки. ФРН – друга після США військова "опора" НАТО, бундесвер – "перша армія" Альянсу в Європі, на території ФРН розміщені американські ракети "Pershing", здатні за кілька хвилин досягти території СРСР.

Коли в червні 1987 року Президент ФРН Карл Фрідріх фон Вайцзеккер дуже обережно і делікатно торкнувся питання єдності німецької нації, радянське керівництво відповіло, що дві німецькі держави це реальність, з якої треба виходити. На цій базі можливий ефективний розвиток політичних, економічних, культурних і людських контактів. Радянський Союз поважає повоєнні реальності, поважає німецький народ у ФРН та німців у НДР¹.

Німецький уряд ще на першому етапі коли М. С. Горбачов намагався налагодити контакти із західними країнами, потрапив у великий скандал і одразу поставив себе у не вигідну позицію, канцлер ФРН Гельмут Коль дав інтерв'ю журналу «Newsweek», в якому він прокоментував зустріч на саміті в

¹ Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990-2005 рр.) // Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 222-228.

Рейк'явіку 1986 року, заявив, що він "не дурень" і "зовсім не вірить" Горбачову. Він назвав Горбачова "хитрим комуністичним лідером", який "зробив ставку на піар" і порівняв його з Йозефом Геббельсом, міністром пропаганди нацистської Німеччини. Цим він дуже образив генсека, М. С. Горбачова, який зазначав у своїх мемуарах: "Вже відбулися мої зустрічі з Рейганом у Женеві та Рейк'явіку, йшов активний політичний діалог з Францією, Італією, Англією, а з ФРН все залишалося без істотних змін. Ненормальність ситуації, що складається, в якийсь момент відчували обидві сторони для мене ставало все більш очевидним, що жодної серйозної європейської політики у нас не буде. було важливим чинником у діалозі з американцями”..¹ Поступово обидві сторони почали налагоджувати контакти від ФРН до Москви прибував з візитами міністр закордонних справ Ганс-Дітріх Геншер. Прем'єр-міністр Баварії Франц Йозеф Штраус, у грудні 1987 року. прилетів до СРСР літаком «Сесна», яким сам керував. Був прийнятий у Кремлі, який також критично ставився до політики радянського керівництва, але після зустрічі з М. Горбачовим змінив свою думку протилежну².

На початку лютого 1988 року М. Горбачов зустрічався із заступником голови ХДС, прем'єр-міністром землі Баден-Вюртемберг Лотар Шпет. Він прилетів до Москви, щоб прозондувати можливість проведення зустрічі у верхах.

Перша зустріч генерального секретаря ЦК КПРС із федеральним канцлером відбулася 24 жовтня 1988 року, головною темою були відносини СРСР – ФРН, які у своєму колишньому вигляді вже не можуть влаштувати ні нас самих, ні німців, ні Європу, ні світову спільноту. Поступово М. З. Горбачов встановив з Гельмутом Колем, як і вважав хороше людське взаєморозуміння. Було досягнуто домовленостей та підписано документи в

¹ Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Международный фонд социально-экономических исследований имени М. С. Горбачева. URL: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy2/page_2/ (дата звернення: 12.05.2024).

² Conversation of Strauß with Shevardnadze, December 28, 1987, in: AAPD 1987, Doc. 381; Memcon with Gorbachev, December 29, 1987, in: Gorbatschow und die deutsche Frage, Doc. 19; Wilfried Scharnagl (ed.), Strauß in Moskau und im südlichen Afrika. Bericht, Bilanz, Bewertung, Munich 1988. pp. 21–55.

галузі економічного, науково-технічного, культурного, природоохоронного співробітництва. Вперше в післявоєнній історії відносин між СРСР та ФРН за одним переговорним столом опинилися і міністри оборони, радянські військові отримали принципову згоду німців сприяти становленню контактів між НАТО та ОВД.

М. Горбачов з 1985 року вісім разів зустрічався з Еріхом Гонекером, щоразу переконуючи його розпочати процеси реформування у НДР, проте зустрічав лише глухе мовчання. Поступово між керівництвом НДР та СРСР зростало нерозуміння та відчуженість.

На зустрічі керівництва Організації Варшавського договору в Бухаресті 7-8 липня 1989 року Радянський Союз офіційно відмовився від доктрини Брежнєва про "обмежений суверенітет", яка протягом двох десятиліть використовувалася для виправдання втручання в справи соціалістичних країн Східної Європи. У підсумковому документі Бухарестської зустрічі було підкреслено право кожної країни ОВД "самостійно виробляти свій політичний курс, стратегію та тактику без будь-якого втручання ззовні"¹. Бухарестська зустріч 1989 року стала каталізатором для змін у Східній Європі, відкрила шлях країн Східної Європи до проведення власних політичних та економічних реформ, що зрештою призвело до падіння режимів у цьому регіоні.

У 1989 році НДР також охопила політичну криза, почалася масова втеча «на Захід», маніфестації, мітинги, громадянська непокоря та погрози на адресу влади різних рангів, почався розпад структур державної влади. 18 жовтня – політбюро ЦК звільняє Еріха Гонекера від поста голови Держради НДР, та його наступником стає Егон Кренц. Хоча командувачем Групою радянських військ у Німеччині Б. В. Снетков запевняв його, що надасть будь-яку допомогу під час візиту до Москви Кренц отримав від М. С. Горбачова

¹ Коммюнике совещания Политического консультативного комитета государств - участников Варшавского Договора URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n89/173/67/pdf/n8917367.pdf?token=8GvLhAbPp052TDeKC6&fe=true> (дата звернення: 10.05.2024)

сигнал, що Москва не надасть ні фінансової, ні силової підтримки. Таким чином, доля НДР була вирішена.

Після падіння Берлінського муру 28 листопада 1989 року несподівано для багатьох політиків канцлер ФРН Гельмут Коль оголосив програму з 10 пунктів, яка закликає обидві Німеччини розширити для об'єднання¹. Основними тезами програми були: гуманітарна допомога, тісніше співробітництво між двома німецькими державами, проведення вільних, рівних і таємних виборів у НДР, вона відкриється для західних інвестицій, за цим було б формування конфедерації і, нарешті, створення федерації, яка була б сумісна з розрядкою Схід-Захід та європейською інтеграцією, приєднання до Європейської Ради і до Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

План Гельмута Коля щодо об'єднання Німеччини, отримав неоднозначну реакцію з боку європейських лідерів. США, були найбільшими прихильниками плану канцлера. Президент Джордж Буш-старший визнав, що план пропонує "реалістичний шлях до об'єднання Німеччини в мирний і демократичний спосіб". Американська адміністрація бачила в об'єднаній Німеччині сильного союзника в рамках НАТО та сприймала це як можливість подолати розкол холодної війни. Хоча західний світ на словах підтримував прагнення німців до єдності, насправді, доки були ФРН та НДР, її сусіди відчували себе у більшій безпеці.

Франція ставилася до нього з більшою обережністю. Президент Франсуа Міттеран побоювався, що швидке об'єднання Німеччини може призвести до домінування Німеччини в Європі та послаблення французького впливу. Він також турбувався про можливу дестабілізацію в Східній Європі, де Радянський Союз все ще зберігав значний вплив.

Прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер була категорично проти плану Коля, вона побоювалася, що об'єднання Німеччини призведе до

¹ Helmut Kohl's Ten-Point Plan for German Unity. .November 28, 1989. One Germany in Europe (1989-2009) URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=223 (дата звернення: 10.05.2024)

відродження німецького мілітаризму та загрози для безпеки Британії, а також вважала, що він є передчасним і може дестабілізувати ситуацію в Європі.

Спочатку Горбачов також виступив противником конфедерації двох німецьких держав. Все, що він робив, було спрямоване лише на те, щоб загальмувати процес об'єднання двох Німеччин. Однак Радянський Союз поступово втрачав свій вплив у НДР і навпаки, вплив ФРН стрімко зростав.

Враховуючи обставини, що склалися, радянське керівництво пішло на радикальні зміни своєї політики щодо німецькому питанню. Це сталося 26 січня 1990 р. на вузькій нараді під керівництвом М.С. Горбачова, скликаному в ЦК КПРС. Новий курс тепер полягав у визнанні того, що проблема об'єднання Німеччини перетворилася в безпосередньою практичне завдання.

Деякі західні автори зазначають, що у зміну позиції М.С. Горбачова з німецького питання могла вплинути наступна важлива причина. 8 січня 1990 року радянський посол у ФРН Ю. А. Квіцинський передав від імені найвищого радянського керівництва канцлеру Г. Колю настійне прохання про термінове надання Радянському Союзу продовольчої допомоги у великих розмірах. Незабаром з Бонна була позитивна відповідь. Уряд ФРН погодився поставити в СРСР 52 000 тонн консервів тушонки, 50 000 тонн свинини, 20 000 тонн вершкового масла, 15 000 тонн молочного порошку, 5000 тонн сиру. Для забезпечення «дружньої ціни» з федерального бюджету як дотації було виділено 220 млн німецьких марок¹.

30 січня до Москви прибув Х. Модров, який не без гіркоти змушений був на цій зустрічі констатувати що НДР приречений і запропонував свій план об'єднання Німеччини «За Німеччину – єдину Вітчизну», який отримав назву «План Модрова». Він був останню спробу взяти під контроль прискорене рух НДР у бік приєднання до ФРН. Ця концепція передбачала «об'єднання двох німецьких держав поетапно в ході багаторічного процесу». Також попросив надати економічну та політичну допомогу, але також отримав відмову.

¹ Der Spiegel.1990. № 8

Величезне значення на еволюцію радянської зовнішньої політики надали візити до Москви 9 лютого державного секретаря США Дж. Бейкера та федерального канцлера Г. Коля. Держсекретар повинен був продемонструвати, що ключі щодо вирішення проблем, пов'язаних з об'єднанням Німеччини, знаходяться не в Москві, а у Вашингтоні.

Бейкер переконував Горбачова в необхідності створення переговорного механізму за формулою «два плюс чотири», а не «чотири плюс два» як хотів радянський лідер. Різниця між цими формулами є суттєвою. В першому випадку, вирішальна роль у створенні умов об'єднання Німеччини належить двом німецьким державам, у другому – державам переможцям у Другій світовій війні – СРСР, США, Англії, Франції. На той час політичні партії, політики ФРН і, особливо, сам Коль, розгорнули не тільки в самій ФРН, а й у НДР активну пропаганду за найкоротші терміни їхнього об'єднання. Тому канцлер мав особисто переконатися в офіційній позиції Москви з цієї проблеми. Щодо головного питання – про об'єднання Німеччини – він не почув з боку Горбачова жодних заперечень.

Міжнародні аспекти об'єднання Німеччини вперше почали обговорюватися в 1 лютого 1990 року на міжнародній конференції в Оттаві, на якій було прийнято ідею створення «шістки». Переговори від імені СРСР було доручено вести міністру закордонних справ Е.А. Шеварднадзе, який мав відстоювати радянський варіант «шістки» – «чотири плюс два». Під час переговорів він відійшов від радянської позиції з цього питання та підтримав американську формулу «два плюс чотири». Чим послабив не лише свої власні позиції, а й побічно – позиції Парижа та Лондона¹.

7 березня 1990 р. у газеті «Правда» було опубліковано інтерв'ю М.С. Горбачова, повністю присвячене проблемам Німеччини. На питання про відношення Радянського Союзу до будь-якої форми участі об'єднаної Німеччини в НАТО він дав відповідь: «На це ми не можемо дати згоди. Це

¹ Черняев А. С. Объединение Германии. Политические механизмы и психологические стереотипы // Свободная мысль. 1997. № 8.

абсолютно виключено»¹. Під час візиту М.М. Горбачова у США 31 травня 3 червня 1990 р. Дж. Буш з німецької питання зайняв тверду позицію, за членство об'єднаної Німеччини в НАТО. До великого подиву обох делегацій Горбачов погодився з підходом американського президента.

18 березня 1990 року у НДР було проведено перші вільні вибори. Політики із ФРН буквально заповнили всю НДР. Активну участь у ній взяв та канцлер Коль. Різними каналами на передвиборну боротьбу в НДР було звитрачено 20 млн західнонімецьких марок. Блок опозиційних партій "Альянс за Німеччину" здобув значну перемогу. Східні німці, таким чином, проголосували за об'єднання Німеччини і проти соціалізму.

Утворений у квітні коаліційний уряд на чолі з Лотаром де Мезьєром виступив за об'єднання Німеччини за статтею 23 Конституції ФРН, яка передбачала вступ НДР або окремих її частин до складу ФРН без проміжного етапу конфедеративних зав'язків.

15 липня 1990 року до Москви прибуває канцлер Г. Коль, а потім німецька та радянська делегації вилетіли до Архизу. На цих переговорах було досягнуто остаточних домовленостей щодо німецькому питанню між ФРН та СРСР. М. І. Рижков пізніше зазначав: «...якби Горбачов займав тверду позицію, то Колю довелося б погодитись на нейтралітет. А хіба ми не могли сказати і американцям, що категорично проти об'єднаної Німеччини в НАТО і інакше нічого не підписуватимемо?». Німеччина залишається в НАТО, але на території колишньої НДР не розміщуються її війська, у тому числі ядерна зброя. Разом з тим американська ядерна зброя залишалось на території Західної Німеччини.

Договір про остаточне врегулювання німецького питання було підписано 12 вересня 1990 року в Москві укладено "Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини", підписаний главами зовнішньополітичних відомств ФРН, НДР, СРСР, США, Франції та Великобританії. Однією з умов об'єднання було включення до Конституції ФРН положення про те, що після

¹ Интервью М. С. Горбачёва. // Правда. 1990. 9 марта. С. 1

1990 року всі частини Німеччини об'єднані та підписання договору з Польщею про остаточне визнання кордону між двома державами. Об'єднання Німеччини відбулося 3 жовтня 1990 року. Цього дня НДР перестала існувати, її державні інститути було скасовано, армію було розпущено, флот ліквідовано.

Таким чином період 1985 – 1991 рр. став точкою біфуркації для системи міжнародних відносин. У Радянському Союзі почалися процеси розпаду, які несподівано набули лавиноподібного характеру, відбулися кардинальні зміни в країнах Центрально-Східної Європи, що призвело до закінчення Холодної війни та виникнення нового світового порядку. В Китаї відбулися масштабні економічні та політичні реформи, які пізніше перетворили країну на одну з найпотужніших економік світу.

Сполучені Штати та інші Західні країни несподівано опинилися в ролі переможців у Холодній війні, що дало можливість посилити інтеграційні процеси в Європі, знизити витрати на оборону, а кошти, що вивільнилися, спрямувати на розвиток промисловості. Це дало привід для написання професором політології університету Дж. Мейсона у місті Ферфакс, штат Вірджинія, Френсісом Фукуямою своєї знаменитої статті "Кінець історії?", яка невдовзі стала концептуальною для бачення світу західними елітами¹. Там стверджувалося, що з падінням Радянського Союзу та закінченням Холодної війни світ вступив у нову епоху, де домінуватиме ліберальна демократія, як єдина життєздатна політична система, яка ґрунтована на принципах індивідуальної свободи, верховенства права та ринкової економіки, зрештою перемогла над усіма іншими ідеологіями, такими як комунізм та фашизм. Але практично відразу з'являються роботи, які критикували таку концепцію. Наприклад, директор Інституту стратегічних досліджень ім. Джона Оліна, при Гарвартському університеті Самуель Гантінгтон, він прогнозував появу нових світових гравців, які ґрунтуватимуться на власних культурних цінностях й нормах, відмінних від

¹ Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. 1990. №3. С.148.

західних¹. Що стратегічна перемога над радянським блоком, не переведе до автоматичного рівняння всього людства на універсальну систему західних цінностей. Світ поділений на різні цивілізації, які неминуче вступатимуть у конфлікти одна з одною, борючись за свої інтереси та вплив. Він прогнозував, що незахідні цивілізації, ставатимуть все більш потужними й кидатимуть виклик домінуванню Заходу. Хантінгтон вважав, що основні конфлікти виникатимуть на лінії розломів – там де стикаються різні цивілізації, де можуть брати участь як групи країн, так і розгорятися він може в межах однієї країни, куди будуть залучені групи населення та сусідні країни. Війни можуть бути як за контроль за народом, так і за територією. Наприклад, він наводить Косова, Боснію, Нагірний Карабах, Кашмір.

Противники теорії зіткнення цивілізацій вважають, що майбутня сутичка буде між Заходом і Пост-Заходом². Що суперечності почалися в мозку західної цивілізації і поширюються по тілу. Цю думку підтримує Д. Курц і колишній радник Ніксона і Рейгана П. Дж. Бьюкенен у книзі "Смерть Заходу".

Прихильники Карла Шмітта, вважають епоху, що настала після Холодної війни, як протистояння «імперіуму» – "економічного націоналізму, консервативної антропології" та «домініуму» "розмивання суверенітету за допомогою міжнародного права та наднаціональних надбудов, модель відкритої економіки та транскордонна трансгуманна антропології". Тобто послідовники теорії Хелфорда Дж. Маккіндера³, бачать у сучасній кризі, прояви теорії боротьби сухопутних імперій, «телуріатів» з морськими імперіями – «таласатів».

¹ Хантінгтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів: Кальварія, 2006. 474 с. URL:

² Curr T. R. and Harff B. Ethnic Conflict and World Politics. Boulder: Westview Press, 1994. P. 160 – 165. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebelp/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).

³ Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics John J. Mearsheimer. Видавництво: Oxford University Press. 2013. 160 p.

На тлі конфлікту в Європі, який дедалі більше розростається, політологи і політики знову стали частіше згадувати теорії Чарльз Тіллі¹, про державу, як продукт насильства.

Прихильники неореалізму – дуже популярного в 1980-ті роки, але який оскільки не зміг виразно пояснити причини раптового падіння СРСР з геополітичної вершини світу, зараз знову набули популярність, особливо завдяки ствердження про те, що біполярні системи безпеки мають більшу стійкість ніж багатополарні, а також різкою критикою у статтях професора Джона Міршаймера, західної політики щодо мусульманських країн, Росії і Китаю, після закінчення Холодної війни, що саме завдяки таким помилковим рішенням, світова спільнота знову стоїть на порозі великої війни.

Як би там не було але ми можемо спостерігати прояви кризи, яка насувається також і на Європу, іде наступ і випробування на міцність системи безпеки та побудовані міжнародні домовленості, у тому числі й гарантовані права людини. Європейський проект, що приніс із собою безпрецедентний мир, процвітання і демократію, ставиться під сумнів, причини цього деякі політики вбачають у глобальних процесах, спроб перейти від однополярного порядку під керівництвом США до багатополарного.

Таким чином, важливу роль у створенні нової системи європейської безпеки, зіграли процеси, які розпочалися у Радянському Союзі у 1985 році. Можна простежити, що незважаючи на те, що ОБСЄ є найбільшою у світі регіональною міжурядовою організацією з питань безпеки, питання які роками вирішувалися на її нарадах мали часто другорядний характер. Без підключення керівництва наддержав серйозного прогресу в питаннях безпеки вирішити не вдавалося. Завдяки ініціативам М. С. Горбачова було підписано три основоположні договори щодо скорочення озброєнь, результати виконання яких мали значний вплив на міжнародну безпеку. Трансформація системи європейської безпеки відбувалася не тільки внаслідок виконання цих

¹ Charles T. Roads from past to future. Lanham: Rowman & Littlefield, 1997. 432 p.

договорів, нарад з безпеки та співробітництва членів ОБСЄ, засідань ООН, а й внаслідок інших процесів, розглянутих у даній роботі: об'єднання Німеччини, розпуску ОВД та РЕВ, розвалу СРСР посилення ролі НАТО та ЄС, включення до цих організацій нових країн.

У глобальній стратегії Європейського Союзу підкреслюється, що він надав громадянам можливість насолоджуватися безпрецедентним рівнем безпеки, демократії та процвітання. Незважаючи на це, тероризм, гібридні загрози, економічна нестабільність, зміна клімату і ненадійність енергетичних поставок становлять небезпеку для наших громадян і регіону. Щоб Європа могла забезпечити мир і безпеку всередині та за межами своїх кордонів, важливо мати відповідний рівень амбіцій і стратегічну автономію¹. Країни-члени ЄС повинні втілити в життя зобов'язання про взаємну підтримку та солідарності, закріплені в Договорах. ЄС зробить свій внесок у систему колективної безпеки в Європі в тісній взаємодії зі своїми партнерами, перш за все, з НАТО. Завдяки співпраці держав-членів Європейського Союзу силове протистояння в Європі радше поставало як питання історії, а не сьогодення.

Але Європу не оминули конфлікти на її периферії, які ставили під сумнів спроможність європейської системи безпеки підтримувати стабільність, так конфлікти в колишній республіці Югославії довелося гасити за допомогою залучення сил НАТО. У НАТО головною військовою і фінансовою силою є США, і тут виникає ще одна проблема - залежність політики альянсу від адміністрації президента США, так Дональда Трампа неодноразово висловлював думку, що Європа має сама платити за свою безпеку і США не мають наміру вічно нести все навантаження на плечах свого бюджету, він навіть готовий відмовити в захисті країнам які недостатньо витрачають на оборону.

¹ The Diplomatic Service of the European Union | EEAS. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/kratcoe_izlozhenie.pdf (дата звернення: 20.05.2024).

З огляду на вищезазначене, стає очевидним, що система європейської безпеки потребує реформування. Деякі з існуючих механізмів європейської безпеки, виявилися неефективними в умовах сучасних викликів, тому європейські країни повинні тісніше співпрацювати, щоб вирішувати спільні проблеми та протистояти новим загрозам, а це потребує реформування інституцій європейської безпеки та посилення політичної волі.

ВИСНОВКИ

Міжнародні угоди, які були укладені в період з 1985 по 1991 роки, мали велике значення для глобальної безпеки і стабільності, та сприяли становленню сучасної системи європейської безпеки. Вони встановлювали правила та межі для розвитку і розміщення зброї, забороняли ядерні військові випробування, сприяли контролю за поширенням зброї масового знищення та важкого класу, встановлювали контроль режиму нерозповсюдження ядерної зброї, сприяли зниженню кількості ядерних та конверсійних збройних систем, покращували довіру між державами. Водночас необхідно визнати, що не всі проблеми було вирішено, відлуння системних помилок закладених у той період, ми відчуваємо у наш час.

У роботі, крім проблем пов'язаних з формуванням і виконанням міжнародних угод, була проаналізована політична боротьба за майбутню конфігурацію системи безпеки Європи, яку умовно можна поділити на три етапи: 1985–1987 роки миротворчі ініціативи М. С. Горбачова і досить прохолодний відгук на них Заходу, 1988–1989 роки етап активної роботи радянсько-американських груп, поступове залучення до цього процесу європейських політиків, які після приходу до влади адміністрації Дж. Буша і деякої паузи, виходять на перший план і останній, 3 етап 1990-1991 роки – обвал Східного блоку, практично повне виконання умов США у переговорах, з боку уряду СРСР, причиною яких є внутрішній політичний і економічна криза. Результатом стало декілька нереалізованих проектів європейських політиків, наприклад проект системи безпеки для «Спільного європейського дому», при якому НАТО не повинно було розширюватися на схід, а Європа набувала власні збройні сили і більшої незалежності від структур НАТО та США. Внаслідок глобальних подій розглянутих у даній роботі, таких як: об'єднання Німеччини, розпуску ОВД та РЕВ, розвалу СРСР посилення ролі НАТО та ЄС, включення до цих організацій нових країн, перемогла інша концепція.

Трагічним для нашої країни наслідком, непередуманої політики є Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, відомий як Будапештський меморандум, має важливе значення для розуміння проблем, пов'язаних з ядерною безпекою та міжнародними гарантіями. Угода передбачала гарантії безпеки для України в разі порушення територіальної цілісності. Однак, українська криза спричинив підрив довіри до таких міжнародних угод і викликав обговорення про неефективність механізмів обмеження ядерної зброї та виконання угод у цій сфері. Будапештська угода стала прикладом того, як навіть формальні угоди можуть бути порушені і несправедливо використані однією зі сторін. Вона підкреслила потребу в посиленні контролю, механізмів не тільки виконання та відповідальності в сфері обмеження ракетно-ядерної зброї, але й гарантій забезпечення безпеки країн, які відмовилися не тільки від зброї масової поразки але й важких видів озброєння.

Міжнародні угоди у сфері обмеження збройних сил та нова система європейської безпеки 30 років, виконувала основну свою місію, яка полягала в запобіганні глобальній війні та збереженні безпеки і стабільності але стає очевидним, що вона потребує реформування. Деякі з існуючих механізмів європейської безпеки, виявилися неефективними в умовах сучасних викликів, тому європейські країни повинні тісніше співпрацювати, щоб вирішувати спільні проблеми та виробити нову систему здатну гарантувати безпеку на Європейському континенті.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Громыко А. А. Памятное. Новые горизонты. loveread.ec. LoveRead.ec URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=47265 (дата звернення: 12.04.2023).
2. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира. Москва: Политиздат, 1987. 217 с.
3. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Международный фонд социально-экономических исследований имени М. С. Горбачева. URL: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy2/page_2/ (дата звернення: 12.05.2024).
4. Глобальна стратегія Європейського Союзу URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/kratkoe_izlozhenie.pdf (дата звернення: 20.05.2024).
5. Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки о сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений. Сайт ООН. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/russia_usa.shtml (дата звернення: 12.05.2024).
6. Документ Стокгольмской конференции по мерам укрепления доверия и безопасности и разоружению в Европе, созванной согласно соответствующим положениям Итогового документа Мадридской встречи Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. 1986. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/f/41242.pdf> (дата звернення: 12.04.2024).
7. Записка А.Н. Яковлева М.С. Горбачеву о встрече на высшем уровне с президентом США Р. Рейганом Фонд Александра Яковлева. URL <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023290> (дата звернення: 10.05.2024)
8. Итоговый документ Венской встречи представителей государств участников совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе по мерам

укрепления доверия и безопасности и разоружению в Европе URL:
<https://www.osce.org/files/f/documents/9/1/40885.pdf> (дата звернення:
 12.04.2024).

9. Коммюнике совещания Политического консультативного комитета государств - участников Варшавского Договора URL:
<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n89/173/67/pdf/n8917367.pdf?token=8GvLhAbPp052TDeKC6&fe=true> (дата звернення: 10.05.2024)

10. Сахаров А. Д. Воспоминания. Нью-Йорк: издательство имени Чехова, 1990. Библиотека мемуаров Андрея Сахарова, воспоминания современников. URL: <https://www.sakharov.space/bio/glava-3-obekt-i-vodorodnaya-bomba-protiv-yadernyh-ispytaniy> (дата звернення: 29.04.2023).

11. Сахаров А. Д. Тревога и надежда. Москва: Интер-Версо, 1990. 336 с.

12. Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна: збірник наукових праць / За заг. ред. д.і.н., проф. Кудряченка А.І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. 140 с.

13. Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. Верховна Рада України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.04.2023).

14. Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX – початок XXI століть): монографія (електронне видання) /за редакцією Кудряченка А. І., Потехіна О. В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 235 с.

15. Яковлев А.Н. Перестройка: 1985–1991. Неизданное, малоизвестное, забытое. 1985–1986 годы [Док. №№ 1–11] URL:
<https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023372> (Дата звернення: 29.06.2023).

16. Apollo-Soyuz Drawings and Technical Diagrams. National Aeronautics and Space Administration. URL:

https://history.nasa.gov/diagrams/astp/apol_soyuz.htm (дата звернення: 29.04.2023).

17. Britannica, Ronald Reagan president of United States URL: <https://www.britannica.com/biography/Ronald-Reagan/Presidency> (дата звернення: 10.05.2024)

18. Cassidy D. J. Robert Oppenheimer and the American Century. New York: Pi Press, 2005. 496 p.

19. Charter of Paris for a New Europe. 21 November 1990. URL: <https://www.osce.org/mc/39516> (дата звернення: 10.05.2024)

20. Defense Resources: Review of Major Issues for Fiscal Years 1982-1986. CBO Study URL: https://www.cbo.gov/sites/default/files/97th-congress-1981-1982/reports/doc01-entire_0.pdf (дата звернення: 10.05.2024)

21. Excepts from the Address by Mikhail Gorbachev. URL: <https://soviethistory.msu.edu/1991-2/warsaw-pact-dissolves/warsaw-pact-dissolves-texts/gorbachev-speaks-to-the-un/> (Дата звернення: 29.06.2023)

22. Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume XI, START URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v11> (Дата звернення: 29.04.2023)

23. Helmut Kohl's Ten-Point Plan for German Unity. .November 28, 1989. One Germany in Europe (1989-2009) URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=223 (дата звернення: 10.05.2024)

24. Helsinki Final Act. 1 August 1975. Publisher Organization for Security and Co. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act> (Дата звернення: 29.04.2023).

25. INF Nuclear Treaty: U. S. Pulls Out of Cold-War Era Pact With Russia // BBC News. 2019. August 2. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-49198565> (Дата звернення: 29.06.2023)

26. Limited or Partial Test Ban Treaty (LTBT/PTBT). Atomic Heritage Foundation. URL: <https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/history/limited-or-partial-test-ban-treaty-ltbtptbt/> (дата звернення: 29.04.2023).

27. Treaty for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America and the Caribbean. Treaty of Tlatelolco. U.S. Department of State. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/isn/4796.htm#:~:text=The%20Treaty%20for%20the%20Prohibiti on,their%20territories%20by%20other%20countries> (дата звернення: 29.04.2023).
28. The Antarctic Treaty 1959. British Antarctic Survey. URL: <https://www.bas.ac.uk/about/antarctica/the-antarctic-treaty/the-antarctic-treaty-1959/> (дата звернення: 29.04.2023).
29. The Nobel Peace Prize 1990. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1990/summary/> (дата звернення: 29.04.2023).
30. National Security Decision Directive (NSDD) 155. US – Soviet Economic and Commercial Relations. Washington, January 4, 1985. 2 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-155.pdf>. (дата звернення: 29.04.2023).
31. National Security Archive Electronic Briefing Book No. 203, The eykjavik File. Previously Secret Documents from U. S. and Soviet Archives on the 1986 Reagan-Gorbachev Summit. URL: <https://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB203/index.htm> (дата звернення: 29.04.2023).
32. Norris R., Cochran T. United States nuclear tests, July 1945 to 31 December 1992 Nuclear Weapons Databook Working Paper, Washington, DC: Natural Resources Defense Council, 2013. 218 p.
33. Thatcher M. The Downing Street Years, London 1993. 771 p.
34. Official State Department site. URL: <https://2009-2017.state.gov/t/isn/index.htm> (дата звернення: 27.04.2023)
35. Reagan's Joke Lead To Red Alert. Flashback. NBC News. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CFCABnWlN8E> (дата звернення: 29.04.2023).
36. Reagan and Gorbachev Sign Missile Treaty and Vow to Work for Greater Reductions // The New York Times. 1987. December 9. p. 1.

37. Ronald Reagan and Mikhail Gorbachev, "Remarks on Signing the Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty," December 8, 1987. URL: <https://www.reaganlibrary.gov/research/speeches/120887c> (дата звернення: 29.04.2023).
38. Special Meeting of Foreign and Defence Ministers Brussels. NATO On-line library. URL: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c791212a.htm> (дата звернення: 29.04.2023).
39. U. S. Intent to Withdraw from the INF Treaty. Press Statement by Secretary of State, Michael R. Pompeo, February 2, 2019. URL: <https://2017-2021.state.gov/u-s-intent-to-withdraw-from-the-inf-treaty-february-2-2019/> (дата звернення: 20.09.2023).
40. Алешин А. Работы в США по созданию лазерного оружия космического базирования. Зарубежное военное обозрение. 1998. № 7. С. 54
41. Арбатов А. Г. Безопасность в ядерный век и политика Вашингтона. Москва: Издательство политической литературы, 1989. 287 с.
42. Арбатов А. Г. Тонкий политический инструмент. Независимое военное обозрение. 2003. № 43. 5 декабря. С. 4.
43. Арон Р. Мир и война между народами / Под общей редакцией канд. Полит. Наук Даниленко В. И. Москва: Nota Bene, 2000. С. 409.
44. Батурин Т. Ф. Торгово-экономическое сотрудничество между СССР и США. США. Экономика. Политика. Идеология. 1986. №9. С. 26–32.
45. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Международные отношения, 2000.
46. Володин Д. Трансформация вооруженных сил США. Независимое военное обозрение. 2004. № 19. 28 мая. С. 2.
47. Віднянський С. В. Світ після 2 вересня 1945 року (до 70-річчя закінчення Другої світової війни). Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 4–18.

48. Галака С. П. Обмеження стратегічних озброєнь процес. Українська дипломатична енциклопедія. Київ: Знання України, 2004. 797 с.
49. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів: Кальварія, 2006. 474 с. URL: <https://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).
50. Гулин В. П. О новой концепции войны. Военная мысль, 1998. № 2. С. 4.
51. Иванян Э. А. «Горячая линия» // Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII–XX века. Москва: Международные отношения, 2001. 692 с.
52. Интервью М. С. Горбачёва. Правда. 1990. 9 марта. С. 1
53. Джадт Т., Тімоті С. Роздуми про двадцяте століття. К., 2019. 384 с.
54. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. К., 2020. 928 с.
55. Дроговоз И. Г. Танковий меч страны Советов. / Под ред. А.Е. Тараса. Минск: Харвест, 2001. 478 с.
56. Жуков В. Взгляды военного руководства США на ведение информационной войны // Зарубежное военное обозрение. 1991. № 1. С. 5,6.
57. Заяц В. Роль ВВС в реализации национальной стратегии США. Зарубежное военное обозрение. 2004. № 1. С. 26.
58. Зіма І. І., Ніколаєв І. М. Інформаційна війна та інформаційна безпека (огляд думок зарубіжних воєнних спеціалістів). Наука і оборона. 1998. № 1. С. 56, 57.
59. Кара-Мурза С. Г. Советский проект. Москва: Алгоритм, 2009. 256 с.
60. Касьянов Георгій Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. Київ: Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
61. Ковальков Олександр Санкції США проти СРСР у зв'язку із радянською агресією в Афганістані (1980 – 1988 рр.). American History and Politics.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1dF1wwya76qRdPyHUN4BaGYHJ9lHxI4-f/view> (дата звернення: 10.05.2024)

62. Кораблёв А. ЦРУ и Западная Европа . Зарубежное военное обозрение. 1983. №5 С. 13.
63. Космос: каким его видят из Вашингтона. Москва: Прогресс, 1985. 269 с.
64. Левик Б. Перспективи Балто–Чорноморського регіону. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з між нар. участю «Придністровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.). Дніпропетровськ, ТОВ «Інновація», 2014. Ч. 2. С. 41–46.
65. Левик Б. Безпековий вибір незалежної України. Міжнародні відносини та інтеграційні проекти на пострадянському просторі: міжнародна науково-практична конференція (Дніпропетровськ, 18-19 травня 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. Ч. 1. С.110–113.
66. Левик Б. Історичний досвід зарубіжних країн у політичному забезпеченні національної безпеки і оборони у новітній період. Вісник національного університету «Львівська політехніка». Львів : Вид-во «Львівська політехніка», 2011. № 693. С. 234–239.
67. Лихтенштейн Е. Слово о науке. Москва: Знание, 1976. С.117.
68. Ляпунов А. А. О возможностях автоматизации управления народным хозяйством. Проблемы кибернетики. 1984. № 41. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/196421432/> (дата звернення: 29.12.2023).
69. Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990-2005 рр.). Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 222-228.
70. Мир и разоружение. Проблемы идеологической борьбы . Рига: Зинатне, 1988.
71. Медведев Р. А. Советский Союз: последние годы жизни. Москва: Время, 2015. 416 с.

72. Непобедимый С. П. Оружие двух эпох записки генерального конструктора ракетных комплексов. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_bibl_1383882 (дата звернення: 29.12.2023).
73. Откуда исходит угроза миру. Москва: Военное издательство, 1984. URL: <https://esociety.ru/poznavatelnoe/otkuda-ishodit-ugroza-miru/> (дата звернення: 29.04.2024).
74. Попов И. М. Война будущего взгляд из-за океана: военные теории и концепции современных США. Москва: ООО «Транзиткнига», 2004. 443 с.
75. Попов М. О., Лук'янець А. Г. До забезпечення воєнної безпеки в умовах загрози інформаційної війни. Наука і оборона. 1999. № 2. С. 41.
76. Почепцов Г. Как ведутся тайные войны: Психологические операции в современном мире. Харьков: Консум. 2000. 198 с.
77. Пыжиков А. В., Данилов А.А. Рождение свердержавы. Москва: Олма-пресс, 2002. 428 с.
78. Райхель Ю. Информационное оружие. Журналист. 2000. № 7. С. 9, 11.
79. Рибак М. І., Атрохов А. В. До питання про інформаційної війни. Наука і оборона. 1998. № 2. С. 65.
80. Слипченко В. И. Войны шестого поколения. Оружие и военное искусство будущего. Москва: Veche, 2002. 381 с.
81. Тойби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / Перевод с английского. Москва: Айрис-пресс, 2003. 319 с.
82. Требин М.П. Войны XXI века. Минск: АСТ, Харвест, 2005. 608 с.
83. Фомін В. О., Рось А. О. Сутність і співвідношення понять «інформаційна безпека», «інформаційна війна» та «інформаційна боротьба». Наука і оборона. 1999. № 2. С. 41.
84. Фурсов А. И. Мифы перестройки и мифы о перестройке. Социологические исследования, 2006. № 1. С. 31-36
85. Фукуяма Ф. Конец истории? Вопросы философии. 1990. №3. С.148.

86. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Перевод с английского Велимеева Т.. Новикова Ю. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. URL: [http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%93%D0%A2%D0%9E%D0%9D%20-%20%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%201996\(2003\)%20603%D1%81.pdf](http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%93%D0%A2%D0%9E%D0%9D%20-%20%D0%A1%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%201996(2003)%20603%D1%81.pdf)
87. Хомич В. Имеют ли танки будущее? Независимое военное обозрение. 2004. № 3. 31 января. С. 6.
88. Черняев А. С. Объединение Германии. Политические механизмы и психологические стереотипы. Свободная мысль. 1997. № 8.
89. Badalassi Nicolas, Snyder Sarah. The CSCE and the End of the Cold War. Diplomacy, Societies, and Human Rights, 1972–1990, New York: Oxford, 2019. 380 p.
90. Central Eurasia: Historical Centrality, Geostrategic Condition and Power Model Legacy // Towards Social Stability and Democratic Governance in Central Eurasia / Ed. by I. Morozova. Amsterdam: IOS Press, 2005. P. 23-39
91. Charles T. Roads from past to future. Lanham: Rowman & Littlefield, 1997. 432 p.
92. Conversation of Strauß with Shevardnadze, December 28, 1987, in: AAPD 1987, Doc. 381; Memcon with Gorbachev, December 29, 1987, in: Gorbatschow und die deutsche Frage, Doc. 19; Wilfried Scharnagl (ed.), Strauß in Moskau und im südlichen Afrika. Bericht, Bilanz, Bewertung, Munich 1988. pp. 21–55.
93. Grauer R. Commanding Military Power: Organizing for Victory and Defeat on the Battlefield. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2016. 296 p.
94. Gray C. Weapons Don't Make War: Policy, Strategy, and Military Technology (Lawrence: University of Kansas Press, 1993. 236 p.

95. Gray C., *The Strategy Bridge: Theory for Practice*. New York: Oxford University Press, 2011. 336 p.
96. Curr T. R. and Harff B. *Ethnic Conflict and World Politics*. Boulder: Westview Press, 1994. P. 160 – 165.
97. Department of Defense Appropriations, FY 1992. Hearings Before the Committee on Appropriations. U.S. Senate. Part 1. Nation Security, 1990. P. 210
98. For a clear exposition of these alternative views, see Scott D. Sagan and Kenneth N. Waltz, *The Spread of Nuclear Weapons, A Debate*. New York: W.W. Norton, 1995. 280 p.
99. *Der Spiegel*. 1990. № 8
100. Kurth J. *The American Way of Victory // National Interest*, 2000. P. 5
101. Kühn U., Bange O., Parker D.. *U. S. Foreign Policy Towards Russia in the Post-Cold War Era. Ideational Legacies and Institutionalized Conflict and Co-Operation*, London/New York, 2019. P. 198 – 204.
102. Lewis H. and Stuart E. Johnson, eds., *Weapons of Mass Destruction: New Perspectives on Counterproliferation*. Washington DC: National Defense University Press, 1995. 247 p.
103. Mearsheimer J., *Conventional Deterrence*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1985. 296 p.
104. Mueller J. *Retreat from Doomsday*. New York: Basic Books, 1989. 271 p.
105. *Nuclear Blackmail and Nuclear Balance*. Washington DC: The Brookings Institution, 1987. 240 p.
106. Paul T. V., *The Tradition of Non-Use of Nuclear Weapons* Stanford, CA: Stanford University Press, 2009. 336 p.
107. Toynbee A. *War and Civilization*. New York: Oxford University Press, 1950. 165 p.
108. *The Essential Irrelevance of Nuclear Weapons: Stability in the Post-War World*, in Sean. M. Lynn-Jones, Steven E. Miller, and Stephen Van Evera, eds., *Nuclear Diplomacy and Crisis Management*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1990. 347 p.

109. Timothy J. Lynch. *In the Shadow of the Cold War. American Foreign Policy from George Bush Sr. to Donald Trump*, Cambridge, 2020. 261 p.
110. *Transcending the Cold War. Summits, Statecraft, and the Dissolution of Bipolarity in Europe, 1970–1990*, Oxford 2016. P. 153–174.
111. Wentker H., Geiger T. *The INF Treaty of 1987: A Reappraisal* Philipp Gassert; Vandenhoeck & Ruprecht, Year: 2020. 379 p.
112. *Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics* John J. Mearsheimer. Oxford University Press. 2013. 160 p.

Лисенко М. В. «Дипломатична боротьба щодо обмеження озброєнь та трансформація системи європейської безпеки у 1985-1991 рр.»

Застосовуючи методи порівняння та аналізу під час роботи, а також використовуючи різноманітні джерела, досліджено особливості дипломатичної боротьби, щодо обмеження озброєнь та геополітичного вибору провідних у військовому плані країн Європи та Північної-Атлантики кінця XX століття. Визначено причини та умови трансформації системи європейської безпеки у 1985–1991 рр., розглянуто принципи обмеження військового потенціалу НАТО та ОВД, проаналізовано наслідки процесів роззброєння для України. Основну увагу визначено специфіці формування політики національної безпеки на Європейському континенті. Визначено переваги та негативні сторони наявних стратегій, концепцій національної безпеки, воєнних доктрин, чинного законодавства у сфері безпеки та оборони. Обґрунтовано концепцію дозрівання об'єктивних тенденцій потенційного регіонального лідерства США, її провідної ролі під час формування регіональних економічних і воєнно-політичних блоків, дано характеристику впливу НАТО та ОВД.

Ключові слова: система європейської безпеки, міжнародні договори, геополітичний вибір, військова політика, доктрина, стратегія.

Lysenko M. V. «Diplomatic Struggle for Arms Limitation and the Transformation of the European Security System (1985–1991)»

Applying the methods of comparison and analysis during the work, as well as using various sources, the peculiarities of the diplomatic struggle, regarding the limitation of arms and the geopolitical choice of the militarily leading countries of Europe and the North Atlantic at the end of the 20th century were investigated. The causes and conditions of the transformation of the European security system in 1985-1991 are determined, the principles of limiting the military potential of NATO and the ATS are considered, and the consequences of disarmament processes for Ukraine are analyzed. The main focus is on the specifics of national security policy formation on the European continent. Advantages and disadvantages of existing strategies, concepts of national security, military doctrines, current legislation in the field of security and defense are determined. The concept of maturing objective trends of the potential regional leadership of the USA, its leading role during the formation of regional economic and military-political blocs is substantiated, and the characteristics of the influence of NATO and the Defense Ministry are given.

Keywords: European security system, international treaties, geopolitical choice, military policy, doctrine, strategy.